

**Universitat de les
Illes Balears**

Títol: El bandolerisme a la Hispània Republicana

NOM AUTOR: Gabriel Vives Ferrer

Memòria del Treball de Final de Màster

Màster Universitari de Patrimoni Cultural: Investigació i gestió
(Especialitat/Itinerari d'Història Antiga)

de la

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS

Curs Acadèmic 2012-2013

Data 5 de setembre de 2013

Signatura de l'autor

Nom Tutor del Treball: Enrique García Ríaza

Signatura Tutor

*Acceptat pel Director del Màster Universitari de
Patrimoni Cultural: Investigació i gestió*

Signatura

ÍNDIX GENERAL

Introducció.....	1
1.- PRIMERA PART: DEFINICIÓ DEL PROBLEMA.....	3
1.1.- Estat de la qüestió.....	4
1.2.- Hipòtesis de treball.....	10
1.3.- Metodologia.....	12
2.- SEGONA PART: EL BANDOLERISME EN EL MÓN ROMÀ.....	15
2.1. Les evidències literàries.....	16
2.2.- La terminologia a les fonts clàssiques.....	28
2.2.1.- Cap a la definició d'un concepte complex.....	29
2.3- El bandolerisme a la Hispània Republicana: una revisió.....	36
2.3.1.- Els grups de bandolers.....	36
2.3.2.- Líders dels bandolers.....	40
2.3.3.- Les causes del bandolerisme.....	43
2.3.4.- Grandària del fenomen bandoler.....	46
2.3.5.- Accions o actituds dels bandolers.....	48
2.3.6.- La repressió penal del bandidatge.....	51
3.- COMPROVACIÓ D'HIPÒTESIS I CONCLUSIONS.	54
4.- FONTS I BIBLIOGRAFIA.....	58
5.- ÍNDIX ANALÍTIC.....	61

INTRODUCCIÓ

El tema d'estudi del present Treball Final de Màster és la pràctica del bandolerisme a la Hispània republicana; es tracta, doncs, d'un treball d'investigació en Història Antiga. L'estudi d'aquesta època històrica, a diferència d'altres períodes, presenta diverses dificultats als historiadors: en primer lloc, les llengües en què estan escrites les fonts originals per a l'estudi del món romà, el llatí i el grec, requereixen d'un estudi previ per a la seva correcta interpretació; a més, alguns conceptes no tenen el mateix significat en les societats antigues del que tenen avui en dia, encara que s'expressin amb el mateix terme.

L'elecció del tema respon a un doble interès: per una banda, té una connexió amb les Illes Balears degut a les referències que trobem a les fonts clàssiques sobre la pràctica de la pirateria per part de la població insular (com veurem al llarg del treball, la diferenciació entre pirateria i bandolerisme no està molt clara dins el món antic); per altra banda, és un fenomen que se'ns presenta a les fonts literàries lligat a múltiples aspectes: socials, econòmics, ideològics, militars, etc.

Per tot això, abordar l'estudi del bandolerisme en el món clàssic és una tasca difícil. En primer lloc, perquè el terme bandoler pot adquirir a les fonts clàssiques un significat diferent del que té en l'actualitat. A més, és difícil precisar, quan trobem una referència a la pràctica del bandolerisme a les fonts, si realment estam davant d'un grup que, efectivament, du a terme accions de banditatge o si, per contra, aquestes referències tenen un caire subjectiu i formen part d'un programa ideològic que té la intenció de menysvalorar un poble o civilització considerat a priori inferior pels propis romans. Per altra banda, també hem de tenir en compte que a les fonts clàssiques el terme bandolerisme pot aparèixer descrivint realitats que no són iguals entre sí, és a dir, que depenent del fragment, el terme bandolerisme pot tenir diferents significats. Així mateix, determinar les causes i la naturalesa d'aquestes "activitats bandoleres" és complicat, sobretot perquè només podem conèixer directament els motius que provocaven aquestes pràctiques a través de la visió dels vencedors, és a dir, de Roma. El fet de disposar únicament del testimoni

d'una de les parts implicades fa que l'objectivitat amb què es tracta el tema a les fonts sigui sovint escassa.

Així doncs, el bandolerisme al món antic és un tema complex, ple de matissos i de difícil interpretació. No obstant, això justifica la necessitat de realitzar estudis específics com aquest.

1.- PRIMERA PART: DEFINICIÓ DEL PROBLEMA

En aquesta part del treball tractarem els punts següents: en primer lloc, analitzarem l'estat de la qüestió, és a dir, veurem quin tractament s'ha fet sobre el tema del bandolerisme dins el món romà fins al dia d'avui a nivell historiogràfic; posteriorment, plantejarem diverses hipòtesis de treball a partir de les quals desenvoluparem el cos del treball; finalment, explicarem la metodologia seguida.

1.1.- Estat de la qüestió

El bandolerisme dins el món romà ha estat estudiat tant en l'àmbit d'Hispania com en altres indrets on tingueren presència els exèrcits de Roma. En aquest apartat analitzarem els orígens i l'evolució de la historiografia que ha estudiat el bandolerisme a dos nivells diferents: en primer lloc, a nivell general, és a dir, analitzant aquells treballs que, tot i no estudiar el bandolerisme a Hispania, tracten el fenomen a altres indrets d'influència romana; en segon lloc, analitzarem la historiografia que ha tractat específicament el problema del bandolerisme als territoris hispanos.

El treball de R. MacMullen¹ estudia el bandolerisme a l'Imperi Romà oferint primer una exposició sobre els grups o persones definits com a *latrones*, per després analitzar les lleis que intentaven eliminar la pràctica del bandolerisme (prohibició de portar o fabricar armes, prohibició d'armar els servents, etc), així com l'estratègia militar seguida per Roma per intentar neutralitzar aquesta pràctica o almenys reduir-la substancialment (establiment de llocs de vigilància, policia rural, etc). Posteriorment, MacMullen analitza la pràctica del bandolerisme a diferents indrets de l'Imperi: Cilícia, Isàuria, Egipte, Aràbia, província d'Àsia, Àfrica, Germània, etc.

Un dels autor que més a fons ha estudiat el fenomen del bandolerisme dins l'Imperi Romà és B. Shaw. En el seu treball "Bandits in the Roman Empire"² analitza el problema de l'ús, legítim o no, de la violència dins la societat romana i de les categories de guerra que podem distingir dins la política imperialista

¹ Macmullen, 1967.

² Shaw, 1984: 3-52.

romana (guerres d'esclaus, guerres entre estats i guerres de bandolers), així com també de la legislació referent al bandolerisme i les mesures militars preses per l'estat romà per combatre'l (construcció de llocs de guàrdia, fortificacions en posició avançada, ús de l'exèrcit com a policia, etc). Shaw posa de manifest com l'estat romà intenta implicar, a través de la legislació, a la societat per acabar amb la pràctica del bandolerisme (lleis que obliguen als individus a detectar, trair i entregar els bandits a les institucions locals). Aquest autor també estudia la diferenciació que fa l'estat romà dels bandits enfront de la resta de criminals, especialment en el càstig rebut. Shaw analitza així mateix quin tipus d'individu pot ser susceptible de convertir-se en bandit i per quin motiu, i també com aquesta forma de violència pren força dins la societat romana. Finalment, Shaw també estudia els relats de dos famosos bandolers, Julius Maternus i Bulla Felix, explicant com les fonts històriques tracten aquest dos personatges i què podem considerar més susceptible de ser realment històric i què no.

Un punt de vista de caire més social el trobem a l'article de M. Clavel-Lévêque, "Brigandage et piraterie: représentations idéologiques et pratiques impérialistes au dernier siècle de la république"³, que analitza la pràctica del bandolerisme en el món antic des d'una perspectiva de lluita de classes. Aquesta autora defensa que l'aparició de la pràctica del bandolerisme està relacionada amb l'alteració de l'equilibri natural d'una societat, és a dir, amb la precarització de les condicions de producció. Aquest desequilibri és provocat pels contactes amb societats més desenvolupades, ja siguin veïnes o estrangeres. Així, el bandolerisme, i també la pirateria, s'entenen com un element dins l'engranatge de la lluita de classes i la formació d'un sistema imperialista-esclavista. En definitiva, la categoria de bandoler o pirata constitueix un dels elements que justifica tot un seguit de pràctiques polítiques de dominació política.

El terme *latro*, un dels més recurrents a l'hora de fer referència a la pràctica del bandolerisme, ha estat estudiat en profunditat per T. Grünewald al seu llibre *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality*⁴. Aquesta autor dedica un

³ Clavel-Lévêque, 1978: 17-31.

⁴ Grünewald, 2004.

capítol a analitzar cada un dels significats que els romans donaven a la paraula *latro*: en primer lloc, el significat que el propi Grūnewald anomena “real bandit”, que vindria a ser el significat que encara té avui en dia la paraula bandit⁵; en segon lloc, s’analitza el significat de *latro* com a líder d’exèrcit de guerrilla, exposant els casos de Viriat, que és representat a les fonts clàssiques com el “bon bandoler”, i de Tacfarinas, representat com el “mal bandoler”; en tercer lloc, trobem els líders de les revoltes d’esclaus etiquetats també com a *latrones*; en quart lloc, la paraula *latro* també és aplicada a polítics i a pretendents al tron, com per exemple Catilina; posteriorment, s’analitza el bandolerisme a la zona de Judea; així mateix, Grūnewald analitza els casos dels bandits Maternus i Bulla Felix, als quals ell anomena “imperial challengers”, és a dir, rivals de l’emperador; finalment, s’analitza els casos en que la paraula *latro* fa referència a aquells personatges que, a causa de l’interès propi i de la venjança política, prengueren part en algun conflicte dinàstic.

Un altre autor que també ha estudiat específicament el bandolerisme a l’imperi romà és L. Blumell, qui estructura el seu treball “Beware of the bandits. The perils of land travel in the Roman Empire”⁶ en tres parts primordials: en primer lloc, oferint una definició de bandoler (aquest punt serà també objecte d’anàlisi en el present treball); en segon lloc, els perills específics que ocasionava la pràctica del bandolerisme en els viatgers del món antic, i finalment, quines foren les mesures preses, no només per l’estat romà per fer les vies de comunicació terrestres més segures, sinó també pels propis viatgers a l’hora d’intentar evitar convertir-se en objectiu dels atacs dels bandolers. Algunes d’aquestes mesures particulars eren viatjar només de dia i en grups nombrosos, evitar camins poc freqüentats i, òbviament, anar armats. A això cal afegir-hi les proteccions, per dir-ho així, de caire supersticiós: “the more superstitious traveller might resort to augury, divination, or even dream interpretation to determine whether it was an auspicious time to travel and would proceed with

⁵ El Diccionari de l’Institut d’Estudis Catalans defineix “bandit” com: 1.- Persona fugitiva de la justícia; 2.- Persona que està fora de la llei i es dedica a assaltar a mà armada els viants; el Diccionari de la Real Academia Española ofereix aquestes entrades: 1.-Fugitivo de la justicia llamado por bando; 2.- Persona que roba en los despoblados, salteador de caminos; 3.- Persona perversa, engañadora o estafadora.

⁶ Blumell, 2008.

or cancel their trip accordingly.”⁷. Quant a les mesures preses per l'estat, aquestes es donaren tant a nivell imperial com provincial o local. Entre elles trobem la construcció de cases de guardes al llarg de les carreteres més importants, la confiscació d'armes o l'ús de l'exèrcit.

Pel que fa a la terminologia, resulten fonamentals els treballs de P. De Souza⁸ i d' I. Arrayás Morales⁹. Aquests autors analitzen aquells termes que apareixen a les fonts clàssiques que facin referència tant al món de la pirateria com del bandolerisme; en tot cas, aquest tema l'analitzarem nosaltres més endavant. A més, l'article d'Arrayás Morales estudia l'auge de la pirateria a la zona de l'Anatòlia meridional durant la primera meitat del segle I a.C. i l'impacte que tingueren les guerres midriàtiques sobre aquesta pràctica.

Per altra banda, el treball de P. De Souza sobre la justificació de la política imperialista de la República romana¹⁰ analitza com els dirigents romans feien un ús polític i ideològic de la pirateria, així com també del bandolerisme, a l'hora de justificar les intervencions militars de Roma a territoris estrangers. Després d'una breu introducció on intenta demostrar que aquest tipus de justificació s'ha usat fins a l'època contemporània, De Souza estudia, cas per cas, les zones on la pràctica del bandolerisme o la pirateria fou usada com una justificació oficial per part de Roma per dur a terme una posterior intervenció militar: Hispània, Balears, Àsia Menor, Creta, etc.

Seguint en aquesta línia, també cal tenir en compte el treball de J. North¹¹, que analitza el debat historiogràfic sobre les causes primordials de l'expansionisme de l'estat romà, plantejant la qüestió de si foren aquestes polítiques les que provocaren l'adopció d'un sistema econòmic esclavista o bé si fou a la inversa. Finalment, North desglossa per separat totes aquelles condicions que haurien obligat a l'estat romà a dur a terme les dites polítiques imperialistes: necessitat

⁷ Blumell, 2008: 14

⁸ De Souza, 1999.

⁹ Arrayás Morales, 2010: 31-55.

¹⁰ De Souza, 1996

¹¹ North, 1981: 1-9. Tot i que aquest treball no analitza concretament ni el fenomen del bandolerisme ni de la pirateria, resulta interessant tenir-lo en compte aquí perquè és precisament durant els períodes d'expansió militar de Roma quan aquestes pràctiques apareixen a les fonts clàssiques amb més freqüència.

d'esclaus, compromisos amb aliats, l'obligació d'haver de mantenir un exèrcit actiu com a vàlvula d'escapament de tensions socials, etc. Per al cas de la guerra de Jugurta, l'estudi més concret és el de B. Lonergran¹², qui analitza l'obra de Sallust per veure com les característiques que usualment s'apliquen als bandits a les fonts romanes, també s'apliquen en el cas del mencionat conflicte nord-africà.

Des d'una perspectiva completament diferent explica el bandolerisme Eric Hobsbawm, qui ha analitzat, en el seu llibre *Bandidos*¹³, el que el propi autor anomenà "bandolerisme social". Més endavant analitzarem quina definició té per a Hobsbawm aquest fenomen. A part d'això, en aquest llibre s'estudia la pràctica del bandolerisme social a diferents indrets del món i a diferents etapes històriques. La tesi fonamental de Hobsbawm és que les fonts històriques, a l'hora de descriure o narrar fets relacionats amb alguns bandolers, segueixen les mateixes pautes o patrons (són enemics de la injustícia, redistribueixen la riquesa, tenen un origen humil, etc) , creant així una classe de bandit (el "bandit social") diferenciada dels bandits comuns.

Quant al bandolerisme a Hispània, el primer autor que tractà el tema fou A. García Bellido¹⁴. Aquest autor ja afirmà que aquests grups d'homes que apareixen a les fonts designats com a lladres o bandolers podien ser, en realitat, opositors al domini romà. Aquest autor estudia les possibles causes del bandolerisme, les mesures contra aquesta pràctica que posà en marxa l'administració romana, l'actuació de les forces militars romanes, el mode de vida i de combatre dels suposats grups de bandolers, l'evolució del propi moviment bandoler, etc.

Des d'una perspectiva més econòmica estudia el tema del bandolerisme M. Salinas de Frías, que estructura el seu article "Problemática social y economía

¹² Lonergran, 2010.

¹³ Hobsbawm, 2001.

¹⁴ García Bellido, 1986. Tot i que l'edició consultada és de 1986, aquest treball de García Bellido fou publicat per primera vegada a la revista *Hispania*, tom V, núm. 21 a l'any 1945. Resulta interessant posar en relació la publicació d'aquest treball i el seu propi moment històric, atès que en aquell moment també hi hagué a Espanya un moviment de resistència (els maquis) a l'autoritat establerta (el règim franquista).

del mundo indígena lusitano”¹⁵ en dues parts diferenciades: en primer lloc, analitza l’economia de la societat lusitana en tots els seus aspectes (agricultura, pesca, mineria, transports, etc); en segon lloc, estudia les causes del bandolerisme lusità i la relació d’aquesta pràctica tant amb la seva societat com amb el món romà. També en la línia de l’economia, J.J. Sayas Abengochea¹⁶ estudia el bandolerisme a Lusitània en relació al problema agrari (falta de terres) i a la pròpia estructura de la societat lusitana (desigualtat en el repartiment de la riquesa).

L’article “Hispaniae Tumultus. Rebelión y violencia indígena en la España romana de época republicana”, de L. A. García Moreno¹⁷, estudia els casos de rebel·lió dels pobles hispans de la península Ibèrica davant la romanització del territori. Aquest autor analitza les polítiques romanes a Hispània durant la conquesta, així com l’efecte que tingueren i la reacció de les societats hispanes davant les mesures colonialistes de Roma. Així mateix, el treball “Presupuestos ideológicos de la actuación de Roma durante el proceso de la conquista de Hispania”¹⁸, també de García Moreno, tot i no tractar el tema del bandolerisme directament, cal esmentar-lo aquí ja que analitza tot el procés de colonització d’Hispània, des de les causes que motivaren l’expansionisme per part de Roma, fins als beneficis que aquesta política tingué per als romans (apropiació dels recursos miners, obtenció de prestigi polític per als dirigents, botins de guerra, etc).

Per altra banda, el treball de E. Sánchez Moreno “*Ex pastore latro, ex latrone dux...* Medioambiente, guerra y poder en el occidente de Iberia”¹⁹ estudia les societats de l’occident hispà des de tres perspectives diferents: en primer lloc, en relació al marc medioambiental i geogràfic; en segon lloc, entenent la pràctica bèl·lica com a part intrínseca de les societats hispanes prerromanes;

¹⁵ Salinas de Frías, 1993: 9-36.

¹⁶ Sayas Abengochea, 1989: 701-714.

¹⁷ García Moreno, 1988: 81-107. Aquest article ofereix una primera part de revisió historiogràfica, analitzant aquells treballs que amb anterioritat han estudiat el fenomen de les revoltes indígenes a la zona d’Hispània (pàgs. 83-87).

¹⁸ García Moreno, 1987: 211-243.

¹⁹ Sánchez Moreno, 2006: 55-79.

finalment, s'analitzen les transformacions d'aquestes societats provocades per l'aparició de Roma i la confrontació entre ambdues civilitzacions.

Finalment, el bandolerisme a Hispània ha estat estudiat per M. Vallejo Girvés²⁰, que ha interpretat el bandolerisme com un tòpic usat per la maquinària imperialista de Roma com a element justificador d'expansió política: la superioritat de la civilització romana fa necessari combatre pràctiques típiques de societats primitives i, per tant, inferiors. A més, aquesta autora ha posat de manifest que la pràctica del bandolerisme podria haver estat exagerada intencionadament amagant “una búsqueda de lucro particular, tanto de carácter político como económico”²¹ dels polítics-miliars encarregats de combatre aquest fenomen a la península Ibèrica. En referència a aquests suposat guanys dels dirigent romans en les guerres hispanes, altres autors com García Moreno han posat de manifest que, en el cas d'Hispània, els guanys polítics (*gloria* i *dignitas*) per als magistrats romans eren molt superiors als possibles guanys econòmics²².

Resta pendent en tot cas un estudi exhaustiu del fenomen del bandolerisme hispànic que agrupi totes les referències a aquesta pràctica a les fonts clàssiques i les posi en relació amb la ideologia de la qual procedeixen. Aquest serà, per tant, l'objectiu del nostre treball.

1.2.- Hipòtesis de treball

El bandolerisme a la Hispania republicana, com hem vist en el punt anterior, s'ha estudiat des de diferents perspectives i en diferents moments històrics, tot i que manca encara un treball que analitzi concretament el fenomen del bandolerisme durant la conquesta romana d'Hispània. Per això ens plantejem les següents hipòtesis de treball:

²⁰ Vallejo Girvés, 1994: 165-173.

²¹ Vallejo Girvés, 1994: 171.

²² García Moreno, 1987: 233.

1. Les referències al bandolerisme en les fonts clàssiques no han de ser enteses, necessàriament, amb la literalitat de l'accepció contemporània del terme.
2. El fenomen del bandolerisme pot correspondre a realitats econòmiques i socials heterogènies.
3. El binomi “nomadisme-bandolersime” no és sempre operatiu en la descripció de la realitat hispana.
4. L'aplicació del terme bandoler a les fonts antigues pot correspondre no tant a criteris descriptius com a l'intent de justificar ideològicament la conquesta i, per tant, l'imperialisme de l'estat romà.
5. Les referències al bandolerisme poden ocultar fenòmens de revolta militar de major magnitud, amb models organitzatius més complexos que els referits en la documentació literària.

Com veiem, les hipòtesis giren al voltant de la idea de que el terme bandolerisme no ha de ser entès a les fonts clàssiques amb el mateix significat que li donam avui dia; o, fins i tot en aquells casos en què sí que podríem interpretar-lo amb un significat similar, cal anar amb compte, atès que aquesta denominació no té perquè respondre a una situació real, sinó més bé a una intenció justificativa de l'actuació militar romana o a un intent de denigrar unes societats que, a ulls dels romans, són incivilitzades. Aquesta distorsió de la realitat que, en alguns casos, trobem a les fonts literàries, fa difícil la tasca de diferenciar què està narrat amb objectivitat i què no. A més, en el cas que ens ocupa, és complex intentar esbrinar què s'amaga realment darrera de termes com bandolerisme o *latro*, entre d'altres, ja que poden fer referència a fenòmens o actituds que poc o res tenen a veure amb el bandolerisme o el saqueig; o en alguns casos potser que s'usi fins i tot el mateix terme de bandolerisme per definir dues o més accions que són diferents entre sí. A més, podria donar-se el cas que, darrera la denominació de “bandolers”, s'hi

trobessin moviments militars d'oposició al domini romà de magnituds molt més grans de les que són pròpies a la pràctica del bandolerisme.

En relació a les hipòtesis de treball exposades, ens plantejem els següents objectius:

- a) Realitzar una taula de dades exhaustiva sobre les referències en les obres literàries de l'antiguitat al bandolerisme a la península Ibèrica, amb una anàlisi de la terminologia utilitzada per les fonts clàssiques.
- b) Estudiar el context històric en el qual s'emmarquen aquestes al·lusions per determinar si realment pot tractar-se de bandolerisme en sentit estricte o es tracta, per contra, d'un discurs denigrant cap a determinades societats hispanes.
- c) Identificar l'entitat, estructura militar i cadena de comandament dels grups als quals s'apliquen aquest tipus de qualificatius.
- d) Analitzar els condicionants de forma de vida i nivell de desenvolupament socio-cultural, així com també de relació amb l'hàbitat, com elements relacionables amb l'aplicació del terme *latro* en el món romà.
- e) Estudiar les diferents circumstàncies que incideixen en la valoració dels pobles hispanes d'acord amb el terme per les fonts clàssiques.

L'assoliment d'aquests objectius ens permetrà conèixer millor el fenomen del bandolerisme i a interpretar-lo a partir de la seva contextualització en relació a les fonts històriques on apareix aquesta pràctica.

1.3.- Metodologia

La metodologia usada per a la confecció del present treball es divideix en tres fases diferents: primer de tot, l'estudi de la bibliografia existent; la segona part és la de l'anàlisi directe i exhaustiu de les fonts literàries antigues que narrin el procés de conquesta d'Hispania per part de Roma, identificant i classificant els fragments d'interès per al treball; i, en tercer lloc, l'anàlisi d'aquests fragments per a assolir els objectius del treball.

El tractament de la informació extreta de les fonts literàries antigues es farà a través d'una base de dades on s'especificaran, de cada fragment prèviament seleccionat, els aspectes següents:

- a) **Autor.**
- b) **Referència:** s'especifica aquí la signatura estàndard del fragment.
- c) **Paraules clau:** termes que tenen relació amb el món del bandolerisme: *latro*, *praedo*, etc.
- d) **Pobles i indrets geogràfics:** s'anomenen totes aquelles societats, tribus, accidents geogràfics, zones, etc. que apareixen en el fragment.
- e) **Dates:** s'especifica la cronologia dels fets narrats en el fragment en qüestió.
- f) **Personatges:** es citen aquí tots els noms de persones, així com el seus càrrecs, sobrenoms o malnoms.
- g) **Causes:** aquí es recullen els motius degut als quals, segons l'autor del fragment, es deu la pràctica del bandolerisme o l'existència de bandolers.
- h) **Grandària dels exèrcits:** s'especifica aquí el número d'efectius militars tant dels exèrcits romans com dels hispans, diferenciant sempre que sigui possible entre infanteria, tropes auxiliars, cavalleria, etc.
- i) **Número de víctimes:** es cita la quantitat de baixes o presoners, tant de la part romana com de la hispana, que hi hagué, segons les fonts, en un determinat enfrontament militar entre bandolers i tropes romanes.
- j) **Càstigs infligits:** s'anomenen les penes que s'aplicaren als vençuts.
- k) **Accions i actituds dels natius:** en aquest apartat hi té cabuda tota aquella informació donada pel fragment que fa referència a les activitats que porten a terme els hispans o a aquells comportaments que mostren (generalment davant el domini romà).
- l) **Qualificatius:** s'enumeren aquí tots aquells termes que l'autor del fragment adjudica als hispans (per exemple: salvatges, bàrbars, etc).

m) **Observacions:** s'especifica aquí tota aquella informació del fragment que es considera important però que no encaixa en cap de les categories anteriorment explicades.

Aquesta base de dades ens permetrà, un cop seleccionada i classificada tota la informació rellevant dels fragments seleccionats, analitzar els continguts de forma més organitzada i més pràctica. En tot cas, cal dir que no tots els fragments oferiran informació suficient com per omplir totes les categories de la base de dades, però això també ens ajuda a esbrinar quins aspectes consideraven els autors de les fonts literàries més importants a narrar.

En relació a la informació recopilada en aquesta base de dades, ens plantejarem tot un seguit de preguntes referents a la naturalesa real del moviment “bandoler”, així com a la seva magnitud, causes, zones de màxima presència, relació dels bandolers amb la societat a la qual pertanyen, característiques comuns que tenen els diferents pobles que practiquen el bandolerisme, relació entre l'aplicació del terme “bandoler” i altres qualificatius denigrants, etc.

2.- SEGONA PART: EL BANDOLERISME EN EL MÓN ROMÀ

Aquesta part del treball consta de l'anàlisi de la terminologia que apareix a les fonts clàssiques per referir-se a la pràctica del bandolerisme, així com també de l'estudi del concepte de bandolerisme al món romà, tant a nivell hispànic com extra-hispànic; finalment, s'analitza aquest fenomen a Hispània en tots els seus aspectes: grandària, lideratge, causes, etc.

2.1. Les evidències literàries

Els autors on hem trobat referències a la pràctica del bandolerisme en territori hispà són els següents:

En llengua grega:

- a) El primer autor on trobem documentada la pràctica del bandolerisme és Diodor de Sicília. La seva obra *Biblioteca Històrica*, ens proporciona una única referència al bandolerisme en terres hispanes. Aquesta referència es troba en el Llibre V, on l'autor narra la història, costums, geografia, etc. de les zones europees de l'Imperi Romà (Gàl·lia, Celtibèria, Ibèria, Ligúria, etc) i de diverses illes de la mar Mediterrània (Rodes, Creta, Malta, Sardenya, Balears, etc).
- b) En segon lloc, el geògraf Estrabó. Les referències al bandolerisme a Hispània es troben al tercer Llibre de la seva obra *Geografia*, que està dedicat concretament a l'estudi d'Ibèria en varis aspectes: territori, accidents geogràfics, pobles, economia, costums, clima, etc. Estrabó mai va viatjar a Hispània, així que la seva obra fou redactada a partir dels escrits d'altres autors, com per exemple Artemidor o Polibi, però sobretot Posidoni, qui visità Hispània cap a l'any 90 a. C. El determinisme geogràfic es una idea molt present dins l'obra d'Estrabó, i per tant, l'anàlisi i interpretació de les costums i tradicions dels pobles hispans es posa en relació amb el territori que habiten. El Llibre III de la *Geografia* es divideix així mateix en 5 parts diferents: en primer lloc, s'analitza la situació de la península ibèrica i s'estudia la zona meridional; seguidament, es tracta el territori de Turdetània; en tercer lloc, l'autor s'ocupa de les costes est i nord de la península; posteriorment, es tracten les tribus de l'interior peninsular; finalment, es

parla de les illes. Quan al bandolerisme en concret, són un total de quatre les referències que trobem a aquest fenomen dins la *Geografia*. La informació relacionada amb el bandolerisme té a veure sobretot amb les seves causes, amb les accions dutes a terme pels suposats bandolers i també amb els qualificatius que el geògraf aplica a les societats hispanes. Per altra banda, són pràcticament inexistent les dades relacionades amb la grandària de les bandes, el número de víctimes o els càstigs que s'inflingiren als bandolers. Un altre actitud d'Estrabó que trobem sovint a la seva obra és la propaganda que fa de l'estat i la civilització romanes.

- c) En tercer lloc, trobem l'obra *Historia Romana*, d'Apià. Aquest autor, nascut a Alexandria cap a finals del segle I d. C, resulta imprescindible per a l'estudi de la Hispània Romana. Per al cas que ens ocupa, Apià és l'autor que més referències fa a la pràctica del bandolerisme a Hispània. Dins el llibre titulat *Sobre Ibèria*, l'autor alexandrí estudia aquest territori des de la presència del general cartaginès Amílcar fins als temps de Cèsar i August. Els fragments d'aquesta obra on apareixen mencionades les pràctiques bandoleres són els que més informació aporten, tant en quantitat com en diversitat. Així, Apià és l'autor que ofereix una informació més variada sobre el bandolerisme (causes, grandària de les bandes, càstigs infligits, actuacions dels bandolers, etc) tot i que, òbviament, no totes les referències ofereixen sempre una informació completa.

En llengua llatina:

- a) Titus Livi, autor de l'extensa obra *Historia de Roma*, que originalment tenia 142 llibres, tot i que actualment només se'n conserven els números del I al X i del XXI al LXV. Les referències al bandolerisme a l'obra de Livi, tot i no ser tan nombroses com a Apià ni en molts de casos tan completes, si que ofereixen una informació fonamental per a l'estudi d'aquesta pràctica.
- b) L'historiador africà Flor. La seva única obra fou una història de Roma des de la fundació de la ciutat fins a l'establiment de l'Imperi per part

d'August. Dins aquesta font hi trobem una única referència a la pràctica del bandolerisme.

Cal dir que totes les fonts de que disposem a l'hora d'estudiar el fenomen del bandolerisme hispà al món antic són d'origen romà, és a dir, dels en definitiva vencedors del conflicte. Això ens ha de fer ser especialment cautelosos amb la informació que extraïem d'aquestes fonts. Hem de tenir en compte que els autors damunt citats no tenien sovint la intenció d'analitzar els fets d'una forma científica, sinó que els propòsits d'aquestes narracions solen ser diferents (objectius propagandístics, literaris, etc.).

Oferim a continuació un recull exhaustiu de les referències a la pràctica del bandolerisme a la Hispània republicana que hem documentat a les fonts clàssiques²³:

Núm. ²⁴	Referència	Fragment original	Fragment traduït
1	Str. III, 3, 5 ²⁵	ἔθνη μὲν οὖν περὶ τριάκοντα τὴν χώραν νέμεται τὴν μεταξὺ Τάγου καὶ τῶν Ἀρτάβρων· εὐδαίμονος δὲ τῆς χώρας ὑπαρχούσης κατὰ τε καρποὺς καὶ βοσκήματα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τῶν παραπλησίων πλῆθος, ὅμως οἱ πλείους αὐτῶν τὸν ἀπὸ τῆς γῆς ἀφέντες βίον ἐν ληστηρίοις διετέλουν καὶ συνεχεῖ πολέμῳ πρὸς τε ἀλλήλους καὶ τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς διαβαίνοντες τὸν Τάγον, ἕως ἔπαυσαν αὐτοὺς Ῥωμαῖοι ταπεινῶσαντες καὶ κώμας ποιήσαντες τὰς πόλεις αὐτῶν τὰς πλείστας, ἐνίας δὲ καὶ συνοικίζοντες βέλτιον. ἦρχον δὲ τῆς ἀνομίας ταύτης οἱ ὄρεινοί, καθάπερ εἰκός· λυπρὰν γὰρ νεμόμενοι καὶ μικρὰ κεκτημένοι τῶν ἀλλοτρίων ἐπεθύμουν, οἱ δὲ ἀμυνόμενοι τούτους ἄκυροι τῶν ἰδίων ἔργων καθίσταντο ἐξ ἀνάγκης, ὥστ' ἀντὶ τοῦ γεωργεῖν ἐπολέμουν καὶ οὗτοι, καὶ συνέβαινε τὴν χώραν ἀμελουμένην στεῖραν οὔσαν τῶν ἐμφύτων ἀγαθῶν οἰκεῖσθαι ὑπὸ ληστῶν .	Son alrededor de treinta las tribus que se reparten el territorio entre el Tago y los ártabros, pero a pesar de ser próspera la región por sus frutos, pastos y abundancia de oro, plata y metales análogos, la mayoría de ellos pasaban la vida apartados de la tierra, en piraterías y en continua guerra entre sí y contra sus vecinos de la otra orilla del Tago, hasta que los pacificaron los romanos, haciéndolos bajar al llano y convirtiendo en aldeas la mayor parte de sus ciudades, aunque también asociándose a algunas como colonos en mejores condiciones. Fueron los montañeses los que originaron esta anarquía, como es natural; estaban ansiosos de lo ajeno. Los demás, al tener que defenderse, quedaron por fuerza en la situación de no poder dedicarse a sus propias tareas, de modo que también ellos guerreaban en vez de cultivar la tierra. Y sucedía que la tierra, descuidada, quedaba estéril de sus bienes naturales y era habitada por bandidos.
2	Str. III, 3, 8	τὸ δὲ δυσήμερον καὶ ἀγριώδες οὐκ ἐκ τοῦ πολεμεῖν συμβέβηκε μόνον ἀλλὰ	Pero su ferocidad y salvajismo no se deben sólo al andar guerreando, sino

²³ Durant tot el treball, sempre que se cita una fragment d'una font, es respecta la traducció al castellà de l'editorial Gredos.

²⁴ Aquest número lliga la taula de fragments amb la taula d'anàlisi (veure pàgines 26 i 27)

²⁵ Totes les referències d'Estrabó són de la seva obra *Geografia*. Amb l'objectiu d'optimitzar l'espai a les taules, s'ha abreujat la referència.

		καὶ διὰ τὸν ἐκτοπισμὸν (...) ἦπτον δὲ νῦν τοῦτο πάσχουσι διὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν τῶν Ῥωμαίων ἐπιδημίαν (...). τοιαύτης δ' οὕσης καὶ ἀπὸ τῶν τόπων λυπρότητος ἐνίοις καὶ τῶν ὄρων, εἰκὸς ἐπιτείνεσθαι τὴν τοιαύτην ἀτοπίαν. ἀλλὰ νῦν, ὡς εἶπον, πέπταται πολεμοῦντα πάντα: τοὺς τε γὰρ συνέχοντας ἐπὶ νῦν μάλιστα τὰ ληστήρια Καντάβρους καὶ τοὺς γειτονεύοντας αὐτοῖς κατέλυσεν ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ, καὶ ἀντὶ τοῦ πορθεῖν τοὺς τῶν Ῥωμαίων συμμάχους στρατεύουσι νῦν ὑπὲρ τῶν Ῥωμαίων οἱ τε Κωνιακοὶ καὶ οἱ πρὸς ταῖς πηγαῖς τοῦ Ἰβηρος οἰκοῦντες Πληντουῖοι. ὃ τ' ἐκείνον διαδεξάμενος Τιβέριος τριῶν ταγμάτων στρατιωτικὸν ἐπιστήσας τοῖς τόποις, τὸ ἀποδειχθὲν ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος, οὐ μόνον εἰρηνικοὺς ἀλλὰ καὶ πολιτικοὺς ἤδη τινὰς αὐτῶν ἀπεργασάμενος τυγχάνει.	también a lo apartado de su situación. [...] Actualmente padecen en menor medida esto gracias a la paz y la presencia de los romanos. [...] Y por otra parte existiendo como existe en algunos pueblos una miseria derivada de los lugares y montañas donde viven, es natural que se acentúe tan extraño carácter; pero ahora, como dije, han dejado todos de luchar: pues con los que aún persistían en los bandidajes, los cántabros y sus vecinos, terminó el César Augusto, y los coniacos y los que viven junto a las fuentes del Iber, los plentuisos, en vez de saquear a los aliados de los romanos, luchan ahora a favor de éstos.
3	Str. III, 4, 5.	τοῦτο δὲ τὸ αὐθαδὲς ἐν δὴ τοῖς Ἰβηρσι μάλιστα ἐπέτεινε προσλαβοῦσι καὶ τὸ πανοῦργον φύσει καὶ τὸ μὴ ἀπλοῦν: ἐπιθετικοὶ γὰρ καὶ ληστροικοὶ τοῖς βίοις ἐγένοντο τὰ μικρὰ τολμῶντες, μεγάλοις δ' οὐκ ἐπιβαλλόμενοι διὰ τὸ μεγάλας μὴ κατασκευάζεσθαι δυνάμεις καὶ κοινωνίας. εἰ γὰρ δὴ συνασπίζεῖν ἐβούλοντο ἀλλήλοις, οὔτε Καρχηδονίοις ὑπῆρξεν ἂν καταστρέφασθαι ἐπελθοῦσι τὴν πλείστην αὐτῶν ἐκ περιουσίας, καὶ ἐπὶ πρότερον Τυρίοις, εἴτα Κελτοῖς οἱ νῦν Κελτίβηρες καὶ Βήρωνες καλοῦνται, οὔτε τῷ ληστή Οὐριάθῳ καὶ Σερτωρίῳ μετὰ ταῦτα καὶ εἴ τινες ἕτεροι δυναστείας ἐπεθύμησαν μείζονος.	Pues, a pesar de ser prontos [els ibers] en el ataque y bandidos por su género de vida, no se atrevían sino a pequeñas empresas, no acometiendo las importantes por no poder contar con grandes ejércitos ni confederaciones. Porque, si hubieran querido unir sus armas, no les habría sido posible a los cartagineses atacar y someter impunemente a la mayor parte de ellos, ni aún antes a los tirios, luego a los celtas, que ahora se llaman celtíberos y berones, ni al bandido Viriato, ni a Sertorio después, ni a cualesquiera otros que ansiaban acrecentar sus reinos.
4	Str. III, 4, 15	πελτασταὶ δ' ἅπαντες, ὡς εἰπεῖν, ὑπῆρξαν οἱ Ἰβηρες καὶ κοῦφοι κατὰ τὸν ὀπλισμὸν διὰ τὰς ληστείας , οἷους ἔφαμεν τοὺς Λυσιτανούς, ἀκοντίῳ καὶ σφενδόνη καὶ μαχαίρᾳ χρώμενοι	Los iberos eran, por decirlo así, todos peltastas y de armamento ligero debido a su vida de bandidaje, como dijimos de los lusitanos, y usaban venablo, honda y puñal.
5	Diod. V, 34, 6-7	ἴδιον δὲ τι παρὰ τοῖς Ἰβηρσι καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς Λυσιτανοῖς ἐπιτηδεύεται: τῶν γὰρ ἀκμαζόντων ταῖς ἡλικίαις οἱ μάλιστα ἀπορώτατοι ταῖς οὐσίαις, ῥώμῃ δὲ σώματος καὶ θράσει διαφέροντες, ἐφοδιάσαντες αὐτοὺς ἀλκῇ καὶ τοῖς ὅπλοις εἰς τὰς ὀρεινὰς δυσχωρίας ἀθροίζονται, συστήματα δὲ ποιήσαντες ἀξιόλογα κατατρέχουσι τὴν Ἰβηρίαν καὶ ληστεύοντες πλοῦτους ἀθροίζουσι: καὶ τοῦτο διατελοῦσι πρᾶπτοντες μετὰ πάσης καταφρονήσεως: κούφοις γὰρ χρώμενοι καθοπλισμοῖς καὶ παντελῶς ὄντες εὐκίνητοι καὶ ὀξεῖς δυσχειρότατοι τοῖς ἄλλοις εἰσὶ. καθόλου δὲ τὰς ἐν τοῖς ὄρεσι δυσχωρίας καὶ τραχύτητας ἡγούμενοι πατρίδας εἶναι, εἰς ταύτας καταφεύγουσι, δυσδιεξόδους οὕσας μεγάλοις καὶ βαρέσι στρατοπέδοις. διὸ καὶ Ῥωμαῖοι πολλάκις ἐπ' αὐτοὺς στρατεύσαντες τῆς μὲν πολλῆς καταφρονήσεως ἀπέστησαν αὐτοῦς, εἰς τέλος δὲ τὰ ληστήρια καταλῦσαι πολλάκις φιλοτιμηθέντες οὐκ ἠδυνήθησαν.	Una práctica singular se da entre los iberos, y sobre todo entre los lusitanos. Los más pobres de fortuna de entre los que llegan a la flor de la edad y se distinguen por su fortaleza física y su audacia, provistos de su valor y sus armas, se reúnen en las dificultosas regiones montañosas y, organizándose en bandas considerables, efectúan correrías por Iberia y acumulan riquezas gracias al pillaje; y practican sin cesar este bandidaje, llenos de altivez; y dado que usan un armamento ligero y son extremadamente ágiles y rápidos, a los otros hombres les resulta muy difícil vencerlos. En suma, consideran que las zonas dificultosas y ásperas de las montañas constituyen su patria y se refugian en ellas, puesto que los ejércitos grandes y con armamento pesado tienen dificultades para atravesarlas. Por esto los romanos, que a menudo han efectuado expediciones contra ellos, han

			conseguido rebajarles su gran altivez, pero no han podido acabar definitivamente con sus saqueos, pese a haberse empeñado muchas veces.
6	App. Iber. 56	<p>τοῦ δ' αὐτοῦ χρόνου μέρος ἄλλο ἱβήρων αὐτονόμων, οἱ Λυσιπανοὶ καλοῦνται, Πουνίκου σφῶν ἡγουμένου τὰ Ῥωμαίων ὑπήκοα ἐλήζοντο, καὶ τοὺς στρατηγοῦντας αὐτῶν, Μανίλιόν τε καὶ Καλπούρνιον Πίσωνα, τρεψάμενοι κτείνουσιν ἑξακισχιλίους, καὶ ἐπ' αὐτοῖς Τερέντιον Οὐάρρωνα ταμίαν. οἷς ἐπαρθεὶς ὁ Πούνικος τὰ μέχρι ὠκεανοῦ κατέδραμε, καὶ Ουέτωνα ἐς τὴν στρατείαν προσλαβὼν ἐπολιόρκει Ῥωμαίων ὑπηκόους τοὺς λεγομένους Βλαστοφοίνικας (...). Πούνικος μὲν οὖν λίθῳ πληγεὶς ἐς τὴν κεφαλὴν ἀπέθανε, διαδέχεται δ' αὐτὸν ἀνὴρ ὃν ὄνομα ἦν Καίσαρος. οὗτος ὁ Καίσαρος Μουμμίῳ, μετὰ στρατιᾶς ἄλλης ἐπελθόντι ἀπὸ Ῥώμης, ἐς μάχην συνηνέχθη καὶ ἡττώμενος ἔφυγεν. Μουμμίῳ δ' αὐτὸν ἀτάκτως διώκοντος ἐπιστραφεὶς ἔκτεινεν ἐς ἑννακισχιλίους, καὶ τὴν τε λείαν τὴν ἡρπασμένην καὶ τὸ οἰκεῖον στρατόπεδον ἀνεσώσατο, καὶ τὸ Ῥωμαίων προσέλαβέ τε, καὶ διήρπασεν ὄπλα καὶ σημεῖα πολλὰ, ἅπερ οἱ βάρβαροι κατὰ τὴν Κελτιβηρίαν ὅλην περιφέροντες ἐπετώθασον.</p>	<p>Por este tiempo otra tribu de los iberos autónomos, los llamados lusitanos, bajo el liderazgo de Púnico, se dedicaron a devastar los pueblos sometidos a Roma, y después de haber puesto en fuga a sus pretores Manilio y Calpurnio Pisón, mataron a seis mil romanos y, entre ellos, al cuestor Terencio Varrón. Púnico, envalentonado por estos hechos, hizo incursiones por toda la zona que se extendía hasta el océano y, uniendo a su ejército a los vetones, puso sitio a una tribu vasalla de Roma, los llamados blastofenicios. [...] Púnico, golpeado en la cabeza por una piedra, murió y le sucedió en el mando un hombre llamado César. El tal César entabló combate con Mummio que venía desde Roma con otro ejército y, al ser derrotado, huyó. Pero, como Mummio lo persiguió de manera desordenada, giró sobre sí mismo y haciéndole frente dio muerte a nueve mil romanos, volvió a recuperar el botín que le había sido quitado y su propio campamento, al tiempo que también se apoderó del de los romanos y cogió armas y muchas enseñas que los bárbaros pasearon en son de burla por toda Celtiberia.</p>
7	App. Iber. 57	<p>φυλάξας δὲ εἴ τι μέρος οἱ βάρβαροι τῆς ἀφηρημένης λείας παρέφερον, ἀδοκῆτως αὐτοῖς ἐπέθετο, καὶ πολλοὺς διαφθείρας ἔλαβε τὴν λείαν καὶ τὰ σημεῖα. Λυσιπανῶν δ' οἱ ἐπὶ θάτερα τοῦ Τάγου ποταμοῦ, κάκεινοι Ῥωμαίοις πεπολεμωμένοι, Καυκαίνου σφῶν ἡγουμένου Κουνέους ἐπόρθουν, οἱ Ῥωμαίοις ἦσαν ὑπήκοοι, καὶ πόλιν αὐτῶν μεγάλην εἶλον Κονίστοργιν. παρά τε τὰς στήλας τὰς Ἡρακλείους τὸν ὠκεανὸν ἐτέρων, καὶ οἱ μὲν τὴν ἄλλην Λιβύην κατέτρεχον, οἱ δ' Ὀκίλην πόλιν ἐπολιόρκουν. Μούμμιος δ' ἐπόμενος ἑννακισχιλίους πεζοῖς καὶ ἵππεῦσι πεντακοσίοις ἔκτεινε τῶν μὲν δρουντῶν ἐς μυρίους καὶ πεντακισχιλίους, τῶν δ' ἐτέρων τινάς, καὶ τὴν πολιορκίαν διέλυσε τὴν Ὀκίλης. ἐντυχὼν δὲ καὶ τοῖς φέρουσιν ἃ ἐσεσλήκεσαν, ἔκτεινε καὶ τοῦσδε πάντας, ὥς μὴδ' ἄγγελον ἀπὸ τοῦ κακοῦ διαφυγεῖν. τὴν δὲ λείαν διαδοῦς τῷ στρατῷ τὴν δυνατὴν φέρεσθαι, τὰ λοιπὰ τοῖς θεοῖς τοῖς ἐνυαλίοις ἔκαυσεν. καὶ Μούμμιος μὲν τάδε πράξας ἐπανῆλθεν ἐς Ῥώμην καὶ ἐθριάμβευσεν</p>	<p>[...] Esperó allí [en el campamento] a que los bárbaros pasaran con una parte del botín que le habían arrebatado, cayó sobre ellos de improviso y, tras haber dado muerte a muchos, recobró el botín y las enseñas. Los lusitanos del otro lado del río Tajo y aquellos que ya estaban en guerra con los romanos, cuyo jefe era Cauceno, se pusieron a devastar el país de los cuneos que estaban sometidos a los romanos y tomaron Conistorgis, una ciudad importante de ellos. Atravesaron el océano junto a las columnas de Hércules y algunos hicieron incursiones por una parte de África y otros sitiaron a la ciudad de Ocilis. Mummio los siguió con nueve mil soldados de infantería y quinientos jinetes, mató a unos quince mil de los que estaban entregados al saqueo y a algunos otros, y levantó el asedio de Ocilis. Después se topó, casualmente, con los que llevaban el producto de su rapiña y los mató a todos, de tal manera que ni siquiera logró escapar un mensajero de esta desgracia. Tras haber entregado al ejército el botín que podían llevar consigo, el resto lo quemó como ofrenda a los dioses de la guerra. Y Mummio, una vez que finalizó su campaña, regresó a Roma y</p>

			fue recompensado con el triunfo.
8	App. Iber. 59	<p>Λεύκολλος δὲ ὁ τοῖς Οὐακκαίοις ἄνευ ψηφίσματος πολεμήσας ἐν Τυρδιτανίᾳ τότε χειμάζων ἦσθετο Λυσιτανῶν ἐς τὰ πλησίον ἐμβαλόντων, καὶ περιπέμψας τοὺς ἀρίστους τῶν ἡγεμόνων, ἔκτεινε τῶν Λυσιτανῶν ἐς τετρακισχιλίους. περὶ τε Γάδειρα τὸν πορθμὸν ἐτέρων περὶ τῶν ἑκτείνεν ἐς χιλίους καὶ πεντακοσίους, καὶ τοὺς λοιποὺς συμφυγόντας ἔς τινα λόφον ἀπετάφρευσε, πληθὸς τε ἔλαβεν ἀνδρῶν ἄπειρον. καὶ τὴν Λυσιτανίαν ἐπιὼν κατὰ μέρος ἐπύρθει. ἐπύρθει δὲ καὶ Γάλβας ἐπὶ θάτερα. καὶ τινῶν πρεσβευομένων ἐς αὐτόν, καὶ θελόντων βεβαιοῦν καὶ ὅσα Ἀτιλίῳ τῷ πρὸ αὐτοῦ στρατηγῷ συνθένενοι παρεβέβηκεσαν, ἐδέχετο καὶ ἐσπένδετο, καὶ ὑπεκρίνετο αὐτοῖς καὶ συνάχθεσθαι ὥς δι' ἀπορίαν Ληστεύουσι τε καὶ πολεμοῦσι καὶ παρεσπονδηκόσιν. 'τὸ γὰρ λυπρόγαίον,' ἔφη, 'καὶ πενιχρὸν ὑμᾶς ἐς ταῦτα ἀναγκάζει: δώσω δ' ἐγὼ πενομένοις φίλοις γῆν ἀγαθήν, καὶ ἐν ἀφθόνοις συνοικίῳ, διελὼν ἐς τρία.'</p>	<p>Lúculo, que había combatido contra los vacceos sin autorización senatorial, a la sazón, se encontraba invernando en Turditania, al darse cuenta de que los lusitanos hacían incursiones contra las zonas próximas envió a sus mejores lugartenientes y dio muerte a cuatro mil lusitanos. Mató a mil quinientos cuando atravesaban el estrecho cerca de Gades, y a los demás, que se habían refugiado en una colina, los rodeó de una empalizada y capturó a un número inmenso de ellos. Entonces, tras invadir Lusitania, se puso a devastarla gradualmente. Galba llevaba a cabo la misma operación por el lado opuesto. Cuando algunos de sus embajadores vinieron a él con el deseo de consolidar los pactos que habían hecho con Atilio, el general que le había precedido, que habían quebrantado, los recibió, firmó una tregua y mostró deseos de entablar relaciones amigables con ellos, ya que entendía que se dedicaban a la rapiña, a hacer la guerra y a quebrantar los tratados por causa de la pobreza: "Pues –les dijo– la pobreza del suelo y la falta de recursos os obligan a esto, pero yo daré una tierra fértil a mis amigos pobres y os estableceré en una país rico distribuyéndolos en tres partes"</p>
9	App. Iber. 64	<p>Οὐρίατθος δὲ τὴν Καρπητανίαν, εὐδαίμονα χώραν, ἐπιὼν ἀδεῶς ἐληλάτει, ἕως ἤκεν ἐκ Ῥώμης Γάιος Πλαύτιος ἄγων πεζοὺς μυρίους καὶ ἱππέας χιλίους ἐπὶ τριακοσίοις.</p>	<p>Viriato penetró sin temor alguno en Carpetania, que era un país rico, y se dedicó a devastarla hasta que Gayo Plaucio llegó de Roma con diez mil soldados de infantería y mil trescientos jinetes.</p>
10	App. Iber. 65	<p>(...) τρέπεται δεῦτερος ὁδε τὸν Οὐρίατθον καλῶς ἀγωνισάμενον καὶ πόλεις αὐτοῦ δύο τὴν μὲν διήρπασε τὴν δὲ ἐπέπρησεν, αὐτὸν τε, φεύγοντα ἐς χωρίον ὃ ὄνομα ἦν Βαικόρ, διώκων ἔκτεινε πολλοὺς.</p>	<p>[...] fue el segundo general [Fabio Máximo Emiliano, hijo de Emilio Paulo] que hizo huir a Viriato, aunque éste combatió con valentía; saqueó una de sus ciudades, incendió otra y, persiguiendo en su huida a Viriato hasta un lugar llamado Bécor, le mató a muchos hombres.</p>
11	App. Iber. 68	<p>μετὰ δὲ τοῦτο ἐστράτευεν ἐς Κουνέους, ὅθεν ἐς Λυσιτανούς ἐπὶ τὸν Οὐρίατθον αὐθις ἠπείγετο. καὶ αὐτῷ παροδεύοντι δύο λήσταιροι μετὰ μυρίων ἀνδρῶν ἐπιθέμενοι, Κούριός τε καὶ Ἀπουλήιος, ἐθορύβησαν καὶ τὴν λείαν ἀφείλοντο. καὶ Κούριος μὲν ἐν τῷ ἀγῶνι ἔπεσεν, ὁ δὲ Σερουιλιανὸς τὴν τε λείαν μετ' οὐ πολὺ ἀνέλαβε, καὶ πόλεις εἶλεν Εἰσκαδίαν τε καὶ Γέμελλαν καὶ Ὀβόλκολαν, φρουρουμένας ὑπὸ τῶν Οὐριάτθου, καὶ διήρπαζεν ἐτέρας, καὶ συνεγίνωσκεν ἄλλαις: αἰχμάλωτα δ' ἔχων ἀμφὶ τὰ μύρια, πεντακοσίων μὲν ἀπέτεμε τὰς κεφαλὰς, τοὺς δὲ λοιποὺς ἀπέδοτο. καὶ Κοννόβαν μὲν τινα λήσταιρον ἑαυτὸν ἐγγχειρίσαντα λαβὼν, καὶ φεισάμενος αὐτοῦ μόνου</p>	<p>Con posteridad, hizo una expedición militar [Fabio Máximo Serviliano] contra los cuneos y, desde allí, se apresuró, una vez más, hacia los lusitanos contra Viriato. Mientras estaba de camino, Curio y Apuleyo, dos capitanes de ladrones, lo atacaron con diez mil hombres, provocaron una gran confusión y le arrebataron el botín. Curio cayó en la lucha, y Serviliano recobró su botín poco después y tomó las ciudades de Escadia, Gemela y Obólcola, que contaban con guarniciones establecidas por Viriato, y saqueó otra e, incluso, perdonó a otras más. Habiendo capturado a diez mil prisioneros, les cortó la cabeza a quinientos y vendió a los demás.</p>

			Después de apresar a Cónnoba, un capitán de bandoleros que se le rindió, le perdonó sólo a él, pero le cortó las manos a todos sus hombres.
12	App. Iber. 71	καὶ ζήλω τῶν ἔργων Οὐριάθου τὴν Λυσιτανίαν ληστήρια πολλὰ ἄλλα ἐπιτρέχοντα ἐπόρθει. Σέξτος δὲ Ἰούνιος Βροῦτος ἐπὶ ταῦτα πεμφθεὶς ἀπέγνω μὲν αὐτὰ διώκειν διὰ χώρας μακρᾶς, ὅσῃν ὁ Τάγος τε καὶ Λήθης καὶ Δόριος καὶ Βαίτις ποταμοὶ ναυσίποροι περιέχουσιν, ὅξῃς, οἷα δὲ ληστήρια , μεθισταμένους δυσσεργεὶς ἡγούμενος εἶναι καταλαβεῖν, καὶ αἰσχρὸν οὐ καταλαβόντι, καὶ νικήσαντι τὸ ἔργον οὐ λαμπρόν: ἐς δὲ τὰς πόλεις αὐτῶν ἐτράπετο, δίκην τε λήψεσθαι προσδοκῶν, καὶ τῇ στρατιᾷ πολὺ κέρδος περιέσεσθαι, καὶ τοὺς ληστὰς ἐς ἐκάστην ὡς πατρίδα κινδυνεύουσιν διαλυθήσεσθαι.	Como emulación de los hechos de Viriato, muchas otras bandas de salteadores hacían incursiones por Lusitania y la saqueaban. Sexto Junio Bruto fue enviado contra éstos, pero perdió la esperanza de poder perseguirlos a través de un extenso país al que circundaban ríos navegables como el Tajo, Letes, Duero y Betis. Consideraba, en efecto, que era difícil dar alcance a gentes que, como precisamente los salteadores, cambiaban de lugar con tanta rapidez, al tiempo que resultaba humillante fracasar en el intento y tampoco comportaba gloria alguna el triunfo en la empresa. Se volvió, por tanto, contra sus ciudades en espera de tomarse venganza, de proporcionar al ejército un botín abundante y de que los salteadores se disgregaran hacia sus ciudades respectivas, cuando vieran en peligro a sus hogares.
13	App. Iber. 73	ἐπὶ δὲ Ταλάβριγα πόλιν ἐλθὼν, ἣ πολλὰκις μὲν αὐτῷ συνετέθειτο, πολλὰκις δὲ ἀποστᾶσα ἠνώχλει (...) καὶ αὐτὰ ἐς τὴν Οὐριάθου γραφὴν συνήγαγον, ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ διὰ τὸν ἐκείνου ζῆλον ὑπὸ ληστηρίων ἄλλων ἀρξάμενα γίνεσθαι.	Se dirigió [Sexto Junio Bruto] contra Talábrica, ciudad que con frecuencia había sido cometida por él y que volvía a sublevarse causándole problemas. [...] Yo he unido estos hechos a la narración de Viriato, puesto que fueron provocados por otros salteadores al mismo tiempo y por emulación de aquél.
14	App. Iber. 75	τότε δὲ σφῶν Τάνταλον ἐλόμενοι στρατηγεῖν, ἐπὶ Ζάκανθαν ἐφέροντο, ἣν Ἀννίβας καθελὼν ἔκτισε καὶ ἀπὸ τῆς αὐτοῦ πατρίδος Καρχηδόνα προσεΐπεν. ἀποκρουσθεῖσι δ' αὐτοῖς ἐκεῖθεν, καὶ τὸν Βαῖτιν ποταμὸν περῶσιν, ὁ Καιπίων ἐπέκειτο, μέχρι κάμνων ὁ Τάνταλος αὐτόν τε καὶ τὴν στρατιὰν τῷ Καιπίωνι παρέδωκεν ὡς ὑπηκόοις χρῆσθαι. ὁ δὲ ὅπλα τε αὐτοὺς ἀφείλετο ἅπαντα, καὶ γῆν ἔδωκεν ἱκανήν, ἵνα μὴ ληστεύοιεν ἐξ ἀπορίας.	Después de su muerte [de Viriato] eligieron a Tántalo, uno de ellos, como general y se dirigieron a Sagunto, ciudad que Aníbal, tras haberla tomado, había fundado de nuevo y le había dado el nombre de Cartago Nova, en recuerdo de su patria. Cuando fueron rechazados de allí y estaban cruzando el río Betis los atacó Cepión y, finalmente, Tántalo exhausto se rindió con su ejército a Cepión, a condición de que fueran tratados como un pueblo sometido. Los despojó de todas sus armas y les concedió tierra suficiente, a fin de que no tuvieran que practicar el bandidaje por falta de recursos. Y de este modo acabó la guerra de Viriato.
15	App. Iber. 77	ὄθεν ὁ Πομπήιος ἐπὶ πολίχνης Μαλίας ἤλασεν, ἣν ἐφρούρουν οἱ Νομαντῖνοι. καὶ οἱ Μαλιεῖς τοὺς φρουροὺς ἀνελόντες ἐξ ἐνέδρας, παρέδωσαν τὸ πολίχνιον τῷ Πομπηίῳ. ὁ δὲ τὰ τε ὅπλα αὐτοὺς καὶ ὀμῆρα αἰτήσας, μετήλθεν ἐπὶ Σηδητανίαν, ἣν ἐδῆρυν λήσταρχος ὄνομα Ταγγίνος: καὶ αὐτὸν ὁ Πομπήιος ἐνίκα, καὶ πολλοὺς ἔλαβεν αἰχμαλώτους. τοσοῦτον δ' ἦν φρονήματος ἐν τοῖς λησταῖς ὥστε τῶν αἰχμαλώτων οὐδεὶς ὑπέμεινε δουλεῦειν, ἀλλ' οἱ μὲν αὐτοὺς οἱ δὲ τοὺς	[...] Pompeyo marchó contra una pequeña ciudad llamada Malia, que custodiaban los numantinos, y sus habitantes mataron con una emboscada a la guarnición y entregaron la ciudad a Pompeyo. Éste, después de exigirles sus armas, así como rehenes, se traladó a Sedetania que era devastada por un capitán de bandoleros llamado Tangino. Pompeyo lo venció y tomó muchos prisioneros. Sin embargo, la arrogancia de estos bandidos era tan grande, que ninguno

		πριαμένους ἀνήρουν, οἱ δὲ τὰς ναῦς ἐν τῷ διάπλῳ διετίτρων.	soportó la esclavitud, sino que unos se dieron muerte a sí mismos, otros mataron a sus compradores y otros perforaron las naves durante la travesía.
16	App. Iber. 88	ἐν δὲ τινι πεδίῳ τῆς Παλλαντίας, ὄνομα Κοπλανίῳ, πολλοὺς ἐπὶ τῶν ὁρῶν ὑπὸ λόφοις ἔκρυψαν οἱ Παλλάντιοι, καὶ ἑτέροις ἐς τὸ φανερόν τοὺς σπολογοῦντας ἠνώχλουν. ὁ δὲ Ῥουτίλιον Ῥούφον, συγγραφέα τῶνδε τῶν ἔργων, τότε χιλιαρχοῦντα, ἐκέλευσε τέσσαρας ἱππέων ἴλας λαβόντα ἀναστεῖλαι τοὺς ἐνοχλοῦντας.	En una cierta llanura de Palantia, llamada Coplanio, los palantinos habían ocultado un grueso contingente de tropas en las estribaciones boscosas de las montañas y, con otros, atacaron abiertamente a los romanos mientras recogían el trigo. Escipión ordenó a Rutilio Rufo, historiador de estos sucesos y, a la sazón, tribuno militar, que tomase cuatro cuerpos de caballería y pusiera en retirada a los asaltantes. Rufo los siguió, en efecto, cuando se retiraban con excesiva torpeza y alcanzó con los fugitivos la espesura [...]
17	App. Iber. 100	πόλιν δ' ἑτέραν τῆς Κολένδης πλησίον ὥκουν μιγάδες Κελτιβήρων, οὓς Μάρκος Μάριος συμμαχήσας αὐτῷ κατὰ Λυσιτανῶν, τῆς βουλῆς ἐπιτρεπούσης, ὥκικει πρὸ πέντε ἐνιαυτῶν. ἐλήστευον δ' ἐξ ἀπορίας οὔτοι	Existía otra ciudad próxima a Colenda, habitada por tribus mezcladas de los celtíberos, a quienes Marco Mario había asentado allí hacía cinco años con la aprobación del senado, por haber combatido como aliados suyos contra los lusitanos. Pero éstos a causa de su pobreza se dedicaron al bandidaje.
18	Liv. XXXIV, 20, 2	Ea tam exigua manu oppida aliquot cepit. defecere ad eum Sedetani Ausetani Suessetani. Lacetanos, deu iam et siluestrem gentem, cum insita feritas continebat in armis, tum conscientia, dum consul exercitusque Turdulo bello esset occupatus, depopulorum subitis incursionibus sociorum.	Los lacetanos, pueblo remoto y salvaje, continuaban en armas, bien por su natural fiereza o bien por su conciencia de haber saqueado a los aliados con incursiones por sorpresa mientras el cónsul estaba ocupado con su ejército en la guerra con los túrdulos.
19	Liv. XXXIV, 21, 1	Confestim inde uictor ad Bergium castrum ducit. receptaculum id maxime praedonum erat et inde incursiones in agros pacatos prouinciae eius fiebant. transfugit inde ad consulem princeps Bergistanus et purgare se ac populares coepit: non esse in manu ipsis rem publicam; praedones receptos totum suae potestatis id castrum fecisse. consul eum domum redire conficta aliqua probabili cur afuisset causa iussit: cum se muros subisse cerneret intentosque praedones ad tuenda moenia esse, tum uti cum suae factionis hominibus meminisset arcem occupare. id uti praeceperat factum; (...) de praedonibus supplicium sumpsit.	Inmediatamente después el vencedor marchó hacia el frente de Bergio. Éste era más que nada un refugio de salteadores desde donde partían las incursiones a los territorios ya pacificados de la provincia. Desde allí se pasó al cónsul un jefe bergistiano y comenzó a disculparse a sí mismo y a los suyos diciendo que ellos no tenían el gobierno en sus manos, que los bandidos a los que habían dejado entrar se habían adueñado por completo del fuerte. El cónsul le dijo que volviese a casa y que inventase alguna explicación plausible de su ausencia; cuando viera que él estaba al pie de las murallas y que los bandidos estaban concentrados en la defensa de las fortificaciones, que estuviese atento para ocupar la ciudadela con los hombres que estaban de su parte. Se hizo todo según sus instrucciones; [...] y a los bandidos los hizo ejecutar.
20	Liv. XXXV, 1, 5-6.	idem pro praetore Lusitanos peruastata ulteriore prouincia cum ingenti praeda domum redeuntes	Ya como propretor atacó [Escipión] a los lusitanos cuando marchaban de vuelta a su país con un botín muy cuantioso tras haber devastado la provincia ulterior.

21	Liv. XXVIII, 22, 3-4	nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant quae ferociore iis animos faceret; sed ingenia incolarum latrocinio laeta ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi Romani facerent impulerant et uagos milites Romanos lixasque et mercatores exciperent. magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum fuerat, transgredientem fines positus insidiis circumuentum iniquo loco interfecerant.	Y sin embargo no tenían una ciudad [Astapa] cuya seguridad en razón del emplazamiento o la fortificación pudiera inspirarles mayor audacia; pero el carácter de sus moradores, inclinado al bandolerismo, los había llevado a realizar incursiones en el vecino territorio de los aliados del pueblo romano y a capturar soldados romanos extraviados y cantineros y mercaderes. Incluso habían exterminado a una caravana muy numerosa –ya que yendo pocos se corría peligro- tras tenderle una emboscada en una zona abrupta cuando atravesaba su territorio.
22	Liv. XXVIII, 32, 8-10	Magonis hercule sibi qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit nauibus maiorem curam esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginiensem et quantumcumque Punicum praesidium esse, hic latrones latronumque duces , quibus ut ad populandos finitimum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua uis sit, ita in acie ac signis conlatis nullam esse; magis uelocitate ad fugam quam armis fretos pugnatos esse.	Más que los ilergetes, por Hércules, le preocupaba Magón, que había huido con unas pocas naves a una isla rodeada por el Océano más allá de los límites del mundo, y es que en este caso se trataba de un general cartaginés y de una guarnición púnica, por pequeña que fuese, mientras que en el otro se trataba de bandoleros y jefes de bandoleros, que si bien para devastar los campos de sus vecinos, quemar las casas y robar el ganado tenían alguna fuerza, en el campo de combate en una batalla en regla no tenían ninguna; lucharían confiando más en la rapidez para huir que en las armas
23	Liv. XXVIII, 33, 2-3	in eam uallem Scipio cum pecora raptata pleraque ex ipsorum hostium agris propelli ad inritandam feritatem barbarorum iussisset, uelites subsidio misit (...)	Escipión mando arrear, hasta aquel valle el ganado robado en su mayor parte en los campos de los propios enemigos, para despertar la ferocidad de los bárbaros; después envió a los vélites como protección [...]
24	Liv. XXVIII, 34, 1-2	Castra eodem die Hispanorum, praeter ceteram praedam , cum tribus ferme milibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille et ducenti in eo proelio ceciderunt; uulnerata amplius tria milia hominum. minus cruenta uictoria fuisset si patentiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.	Aquel mismo día fue tomado el campamento de los hispanos con cerca de tres mil hombres, resto del botín aparte. Cayeron en aquella batalla unos mil doscientos entre romanos y aliados y resultaron heridos más de tres mil. La victoria habría sido menos cruenta si se hubiera luchado en un llano más abierto y más a propósito para la huida.
25	Liv. XXII, 19, 6.	Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis aduersus latrones utuntur.	En Hispania, situadas en enclaves elevados, hay muchas torres que son utilizadas como atalayas y a la vez como defensas contra los bandidos.

26	Flor. I, 33,15	Ceterum Lusitanos Viriatus erexit, vir calliditatis acerrimae, qui ex venatore latro, ex latrone subito dux atque imperator et, si fortuna cessisset, Hispaniae Romulus.	A los lusitanos los sublevó Viriato, hombre de sutilísima sagacidad que, tras convertirse de cazador en bandolero y luego de bandolero en caudillo y general, y, si la Fortuna lo hubiese permitido, en un Rómulo para Hispania.
----	-------------------	---	--

El desglossament dels fragments on apareix la pràctica del bandolerisme s'ha realitzat mitjançant una taula d'anàlisi on es divideix la informació que es considera prioritària en diferents categories. Això ens ha permès tenir reunida tota la informació d'un determinat tema per poder fer comparacions i creuaments de dades. La taula d'anàlisi és la següent:

Núm.	Ref.	Paraules clau	Pobles i indrets	Dates	Personatges	Causes	Grandària dels exèrcits	Núm. de víctimes	Càstigs infligits	Accions o actituds dels pobles hispans	Qualificatius	Observacions
1	Str. III, 3, 5	-ληστηρίοις - ληστών.	-Entre el Tago i la zona dels àrtabres	Segle I aC		-Problema agrari: falta de terres				- "Ansiosos de lo ajeno"	-Bandits -“Montañeses provocadores de anarquía”	-Propaganda prorromana
2	Str. III, 3, 8	-ληστήρια	-Càntabres y veïns; els coniacs (o coniscs), els plentuisos (situats vora les fonts de l'Íber)	Segle I aC	-César August -Tiberi (successor de l'anterior)	-Determinisme geogràfic				- Ferocitat i salvatjisme - "Andan guerreando"	-“extraño carácter”	-“La presencia romana ha debilitado el impacto del bandolerismo”
3	Str. III, 4, 5	- ληστροικοι	-Íbers; tiris; celtes; celtíbers, berons (zona La Rioja)	Segles II-I aC	-Viriat -Sertori	-Naturalesa, caràcter, mode de vida dels hispans	-Íbers: “no cuentan con grandes ejércitos ni confederaciones”				-Bandit Viriat -íbers: “son prontos al ataque y bandidos por su género de vida”	
4	Str. III, 4, 15	- ληστείας	-Íbers i lusitans	Segle II aC						-Vida de banditatge	-tots els hispans són peltastas	-Menyspreu pels exèrcits hispans
5	Diod. V, 34, 6-7	-ληστεύοντες	-Íbers (sobre tot lusitans) -Zones muntanyoses	Segle II aC		-Pobresa i fortalesa física; possible prova d'iniciació?	- "Bandas considerables"			-“Efectúan correrías por Iberia, acumulando riquezas gracias al pillaje” -“consideran que las zonas dificultosas y ásperas de las montañas constituyen su patria y se refugian en ellas”	-“Illos de altivez, extremadamente ágiles y rápidos” -fortalesa física i audàcia.	-El fet de no sotmetre's a Roma es vist com una actitud altiva.
6	App. Iber. 56		-Lusitans, vetons i blastofenícis -Celtibèria	Dècada dels 150's aC	-Punicus -Pretor Manilius i Calpurnius Piso -Mummius -Terentius Varro -Caesaros			-6.000 romans (entre ells el Cuestor Terencio Varrón) -Púnico morí d'una pedrada, y fou substituït per César -9.000 romans més		-Els hispans es dediquen a devastar els pobles sotmesos a Roma; a fer incursions per tota la zona. -Usen la tàctica de la fugida fingida. -Un copa aconseguida la victòria contra els romans, el hispans se'n burlen passejant les armes i insígnies dels romans.	-Bàrbars	
7	App. Iber. 57		-Cuneus -Ciutat de Conistorgis -Riu Tajo -Estret de les columnes -Àfrica -Ocilis (ciutat d'Àfrica)	Mitjans segle II aC	-Caucenus -Mummius		-9.000 infants romans y 500 genets sota el comandament de Mummius	-15.000 hispans - Una altra banda (no se n'especifica el nombre)		-Van devastar els territoris de les tribus aliades de Roma, atravessaren l'oceà i feren incursions per Àfrica i assetjaren la ciutat d'Ocilis. -“Estaban entregados al saqueo”	-Bàrbars	-Mummio fou recompensat amb el Triomf a Roma
8	App. Iber. 59	- ληστεύουσι	-Turditània -Lusitània -Estret proper a Gades	150 a.C.	-Galba -Luculus -Atilius	-Pobresa, falta de recursos	-4.000 Lusitans -1.500 lusitans	-5500 lusitans -“Número inmenso de lusitanos son capturados”		-“Los lusitanos rompen los tratados” -“Hacen incursiones”		-Massacre de Galba
9	App. Iber. 64		-Carpetània	Dècada dels 140's	-Viriat -Plautius		-10.000 soldats d'infanteria i 1.300 genets			-“Valentía, falta de temor de Viriato”		
10	App. Iber. 65		-Bécor (tal vegada Baecula)	144 aC	-Viriat -Fabius Maximus Aemilianus						-Valentia de Viriat	
11	App. Iber. 68	- λήσταρχοι - λήσταρχον	-Lusitans y cuneus -Ciutats d' Escadia, Gemela i Obólcola	141 aC	-Fabius Maximus Servilianus -Viriat -Curius i Apuleius -Connoba		-Curio i Apuleyo amb 10.000 homes	-10.000, més número indeterminat d'homes de Cónoba.	-500 decapitats i 9.500 hispans venuts com a esclaus -Connoba es rendí i fou perdonat, però tallaren les mans a tots els seus homes.		-Curius y Apuleius, capitans de lladres -Connoba, capità de bandolers	

Núm.	Ref.	Paraules clau	Pobles i indrets	Dates	Personatges	Causes	Grandària dels exèrcits	Núm. de víctimes	Càstigs infligits	Accions o actituds dels pobles hispans	Qualificatius	Observacions
12	App. Iber. 71	- ληστήρια - ληστήρια,	-Rius Tajo, Betis, Letes i Duero	138 aC	-Viriat -Junius Brutus	-Intent d'imitar a -Viriat és l'origen del bandolerisme				-Els hispans es dediquen a fer incursions per Lusitània; canvien freqüentment de lloc. -“Los saqueadores quieren emular las acciones de Viriato”		-Es menysprea l'oponent dient que “ la victoria sobre las bandas de salteadores carece de mérito.”
13	App. Iber. 73	- ληστηρίων	-Talàbrica (ciutat)	139-138 aC	-Junius Brutus -Viriat					-La ciutat de Talàbriga es revolta continuament.		-“Los salteadores quieren emular a Viriato”
14	App. Iber. 75	- ληστεύοιεν	-Sagunt (Cartago Nova) -Riu Betis	139-138 aC	-Viriat -Tautalos -Caepio	-Falta de terres			-Rendició i tracte com a poble sotmès; desarmamet de l'exèrcit hispà			
15	App. Iber. 77	- λήσταρχος - λησταίς	-Numantins -Ciutat de Malia -Sedetània	141 aC	-Pompeius -Tanginus			-Molts de presoners	-Desarmament dels habitants de Malia i presa d'hostatges -Homes de Tangino són esclavitzats.	-Els hispans devasten la zona de Sedetània	-Tanginus, capità de bandolers -Arrogància dels bandits	
16	App. Iber. 88		-Llanura Coplanio (a Palatina) -Palatins	134 aC	-Escipió -Rutilius Rufus		4 cossos de cavalleria			-Els palatins preparen emboscades als romans aprofitant el terreny.		
17	App. Iber. 100	- ἐλῆστευον	-Petita ciutat propera a Colenda (no se'n cita el nom) -Lusitans -Celtíbers	100 aC	-Marius	-Pobresa				- Habitants d'aquesta petita ciutat havien combatut com a aliats dels romans contra els lusitans.	- “Tribus mezcladas con los celtíberos”	
18	Liv. XXXIV, 20, 2	-incursionibus	-Lacetans -Túrduls	195 a.C.	-Cató					-“Los lacetanos hacen incursiones sobre los aliados de Roma mientras en cónsul está en guerra con los túrdulos”.	-lacetans: “pueblo remoto y salvaje; fiereza natural”	
19	Liv. XXXIV, 21, 1	- praedonum - praedones - praedonibus	-Bergio (ciutat)	195 a.C.	-Cató				-Els bandits de Bergio són executats	-Els habitants de Bergio, segons el cap de la ciutat, no es sublevaren contra Roma, sinó que uns bandits havien pres el control de la ciutat.	-“Bergio refugio de salteadores. De aquí partían las incursiones sobre territorio ya pacificado”	
20	Liv. XXXV, 1, 5-6	- praeda	-Lusitans -Província ulterior	193 a.C.	-Escipió					-“Los lusitanos volvían a su país con un botín muy cuantioso después de devastar la provincia ulterior.”		
21	Liv. XXVIII, 22, 3-4	- latrocinio	-Astapa (tal vegada Estepa)	206 a.C.		-Caràcter inclinat al bandolerisme		-Una caravana molt nombrosa fou exterminada pels habitants d'Astapa		-“Realizan incursiones en los territorios de los aliados de Roma y capturan soldados romanos, así como cantineros y mercaderes”		
22	Liv. XXVIII, 32, 8-10	- latrones latronumque duces	-Ilergetes	206 a.C.	-Magó					- “Más que en la lucha, confían en la huida” -“Devastan campos de vecinos, queman casas y roban el ganado, pero su fuerza es nula en combate directo”	-Ilergetes: “se trataba de bandoleros y jefes de bandoleros”	-Es menyspreen les tàctiques de guerrilla dels hispans. -No es considera als hispans com un exèrcit digne de ser un enemic de Roma
23	Liv. XXVIII, 33, 2-3	- rapta		206 a.C..	-Escipió					-“Roban ganado”	-Bàrbars	
24	Liv. XXVIII, 34, 1-2	- praedam		206 a.C.				-3.000 hispans -1.200 romans i aliats morts -Més de 3.000 romans o aliats ferits				
25	Liv. XXII, 19, 6.	- latrones	-Hispania	217-216 aC								-“hay torres que son usadas contra los bandidos”
26	Flor. I, 33,15	- latrone	-Lusitans -Hispania	149-139 aC	-Viriat					-Viriat es converteix de pastor a bandoler, i de bandoler a general.	-“hombre de sutilísima sagacidad”	

2.2.- La terminologia a les fonts clàssiques

Els conceptes que trobem a les fonts antigues per definir pirateria²⁶ o bandolerisme són varis i sovint ambigus. En llengua grega, trobem principalment tres paraules que fan referència a la pràctica del bandolerisme o la pirateria: *leistēs*, *peirates* i *katapontistes*. Les dues primeres apareixen a les fonts com a sinònimes, i ambdues poden ser traduïdes, segons el context del text, com a pirata o bandoler; en canvi, la tercera paraula, de la qual se'n troben pocs exemples a les fonts, només pot ser traduïda com a pirata, mai com a bandoler²⁷. L'estreta relació entre els dos primers termes es deu, segons De Souza, "from the disapproval with both types of armed robbery often merited in the eyes of many in the Graeco-Roman world"²⁸. A aquests tres termes hi podem afegir els conceptes *kakourgos* i *lôpodutēs* que, tot i no significar exactament bandoler o pirata, hi tenen relació: el primer es tradueix com malfactor i el segon com lladre de roba²⁹.

En llatí trobem els termes *latro*, *pirata* i *praedo*. *Latro* i *praedo* poden significar tant pirata com bandoler, mentre que *pirata*, que deriva directament del terme grec *peirates*, es tradueix per pirata³⁰. Igual que amb el grec, en llatí trobem altres conceptes que tenen relació amb el món del bandolerisme: seria el cas de les paraules *grassator* o *sicarius*³¹.

En el cas d'Hispania, les referències que trobem a la pràctica del bandolerisme es donen sobretot a través de les paraules *praeda* i *latrocinio* en llatí, i *eléstēuon* i *leston* en grec.

²⁶ Parlem aquí de bandolers o pirates perquè, en el món antic, sovint no es feia distinció entre la pirateria o el bandolerisme. Vegeu al respecte De Souza, 1999: 3, i també Arrayás Morales, 2010: 36.

²⁷ De Souza, 1999: 8-9.

²⁸ De Souza, 1999: 11. Per altra banda, Arrayás Morales, 2010: 36, defensa que "los antiguos griegos no diferenciaban nítidamente el bandidaje en tierra de la piratería en mar, quizás porque los piratas no se contentaban con atacar los barcos y, en muchas ocasiones, se convertían en bandidos, lanzándose al pillaje en tierra".

²⁹ Per a l'explicació etimològica dels conceptes citats en aquest apartat, tant grecs com llatins, vegeu Arrayás Morales, 2010: 35-38.

³⁰ De Souza, 1999: 12-13.

³¹ Vegeu Arrayás Morales, 2010: 37.

Str. III, 3, 5	Str. III, 3, 8	Str. III, 4, 5	Str. III, 4, 15	Diod. V, 34, 6-7	App. Iber. 59	App. Iber. 68
-ληστηρίοις -ληστών.	-ληστήρια	-ληστροκοί	-ληστείας	-ληστεύοντες	-ληστεύουσι	-λήσταρχοι -λήσταρχον
App. Iber. 71	App. Iber. 73	Ap. Iber. 75	App. Iber. 77	App. Iber. 100	Liv. XXXIV, 20, 2	Liv. XXXIV, 21, 1
-ληστήρια -ληστήρια,	-ληστηρίων	-ληστεύοιεν	-λήσταρχος -λησταίς	-ἐλήστευον	-incursionibus	-praedonum -praedones -praedonibus
Liv. XXXV, 1, 5-6	Liv. XXVIII, 22, 3-4	Liv. XXVIII, 32, 8-10	Liv. XXVIII, 33, 2-3	Liv. XXVIII, 34, 1-2	Liv. XXII, 19, 6.	Flor. I, 33, 15
-praeda	-latrocinio	-latrones latronumque duces	-rapta	-praedam	-latrones	-latrone

Apareixen també a les fonts altres fragments que, tot i no contenir cap paraula de les anteriors, narren accions dels hispans que podriem considerar pròpies de bandolers³².

2.2.1.- Cap a la definició d'un concepte complex

Les referències a aquesta pràctica a les fonts poden classificar-se en dues categories diferenciades: per una banda, trobem el bandolerisme com a pràctica de la violència a través d'incursions, robatori de bestiar, assaltament de caravanes de mercaders, etc; per altra banda, hem d'entendre el bandolerisme com una expressió despectiva pròpia de la ideologia romana per a grups diversos. De fet, els criteris que segueixen les fonts a l'hora d'etiquetar un grup com a "bandoler" poden no tenir a veure directament amb les pràctiques pròpies del bandolerisme, com per exemple el fet de portar un mode de vida nòmada: "esta ausencia (real o supuesta) de referente territorial permanente constituye, desde la mentalidad romana, uno de los criterios para la consideración de un colectivo enemigo como bandolero o pirata"³³.

La historiografia sobre el bandolerisme ha intentat definir sovint a què fan referència les fonts quan parlen d'aquesta pràctica o quan defineixen a un personatge o grup com a bandoler. A continuació, veurem una per una quines

³² A mode d'exemple: Liv. XXVIII, 33, 2-3 afirma que els hispans es dedicaven a robar bestiar; a Liv. XXXIV, 20, 2 escriu que els lacetans efectuaven incursions contra els aliats de Roma; Apicià acusa als hispans de dedicar-se a devastar el territori controlat pels romans (App. Iber. 64 o App. Iber. 56).

³³ García Riaza, en premsa: 9.

han estat les definicions proposades pels historiadors que han estudiat aquest tema. Primer analitzarem aquells treballs que estudien el fenomen a zones de l'Imperi extrahispàniques i, en segon lloc, els estudis referits a l'àmbit hispà.

Estudis globals: República i Imperi Romà

Per a MacMullen³⁴ la paraula **latro** designa bandes de lladres que viuen a les zones rurals, però designa també individus que tenen alguna pretensió al tron, i també a individus que entren als edificis amb l'objectiu de robar; a més, seguint MacMullen, el terme **latro** s'aplica també als genets bàrbars de les zones del Rin i del Danubi.

Per altra banda, un dels autors que més ha treballat sobre el terme **latro** ha estat Grünwald³⁵ que en el seu llibre dedica un capítol a cada significat que la paraula **latro** té segons ell: bandit (en el sentit actual del terme), líder de guerrilles, líder de les revoltes d'esclaus, polítics i pretendents al tron, líders de desertors i el que ell anomena “venjadors en els conflictes dinàstics”. Segons el propi Grünwald, qualsevol guerra que no fos precedida per una declaració formal era, per als romans, bandolerisme³⁶. En el cas del líder de guerrilla, el bandit té un sentit de rebel, i té les característiques següents: ha de tenir un origen com a pastor i comanda un exèrcit que no és d'infanteria pesada ni entrenat segons les tècniques romanes³⁷. Grünwald exposa una explicació del bandolerisme relacionada amb un ritus de pas de la joventut: “the acts of robbery that they committed as youths turned them into warriors especially suited to guerrilla warfare [...] A successful period as a bandit was a prerequisite for initiation as warrior”³⁸.

Lonergran proposa com a definició de bandit l'exercici personal del poder de forma il·legítima³⁹, i afegeix que a les fonts trobem els termes “bandoler” en relació a robatori, “rebel” en quant a rebel·lió i “enemic” en relació a la guerra, però la diferenciació entre els tres conceptes, és, generalment, arbitrària, ja que

³⁴ Macmullen, 1967: 255.

³⁵ Grünwald, 2004.

³⁶ Grünwald, 2004: 40.

³⁷ Grünwald, 2004: 36 i 39.

³⁸ Grünwald, 2004: 37 i 38.

³⁹ Lonergran, 2010: 70-71.

el fet que Roma consideri a un oponent com a enemic o com a bandoler pot dependre de si aquest oponent suposa o no una amenaça greu per a l'autoritat romana. Per altra banda, el propi Lonergran afirma que els rebels sovint són anomenats bandolers, fet que augmenta l'arbitrarietat que mencionàvem abans; en definitiva, segons aquest autor, només hi ha una diferència entre els estats i les bandes de bandolers, que és la legitimació de la violència⁴⁰.

El bandolerisme antic ha estat també estudiat per B. Shaw⁴¹, qui el defineix com pràcticament qualsevol forma de violència perpetrada contra l'autoritat establerta⁴². Així mateix, diferencia entre el bandolerisme que es dona dins la pròpia societat romana, sobretot dins l'exèrcit, on en alguns casos els soldats desertarien, convertint-se així en "bandolers", i el bandolerisme que es dona en aquelles zones "which were surrounded by its forces [de l'estat romà] but which were otherwise inadequately penetrated by its institutions"⁴³. En aquest segon cas, l'assimilació entre pastor i bandit és molt recurrent. Així mateix, aquest autor també defensa que el bandolerisme (i la pirateria) es una "perpetual justification for Roman military intervention"⁴⁴ a la zona on s'hagués estès aquesta pràctica. A més, bandits i pirates es diferencien per ser enemics que no tenen un estat reconegut. En definitiva, els bandolers són aquelles persones que, sense ser part de la societat romana, es troben sota la seva dominació política; serien doncs una categoria social situada "between the scope of the law (criminal and civil, largely overlapping) and enemies of the state. They were, quite literally, out-law"⁴⁵.

Un enfocament més econòmic és aportat per Blumell: el bandit seria aquell home de les capes més baixes de la societat (foragitats, criminals, esclaus o fins i tot ex-soldats) que, cercant fugir de la pobresa i misèria dins la qual es veia immers, recorreria al bandolerisme com a mitjà de supervivència⁴⁶.

⁴⁰ Lonergran, 2010: 72 i 79.

⁴¹ Shaw, 1984: 3-52.

⁴² Shaw, 1984: 6.

⁴³ Shaw, 1984: 30.

⁴⁴ Shaw, 1984: 39.

⁴⁵ Shaw, 1984: 22.

⁴⁶ Blumell, 2008.

Per altra banda, E. Hobsbawm ha definit els bandolers socials com “campesinos fuera de la ley, a los que el señor y el estado consideran criminales, pero que permanecen dentro de la sociedad campesina y son considerados por su gente como héroes, paladines, vengadores, luchadores por la justicia, a veces incluso líderes de la liberación, y en cualquier caso como personas a las que admirar, ayudar y apoyar. Es esta relación entre el campesino corriente y el rebelde la que confiere su interés y significados al bandolerismo social”⁴⁷. En resum, el bandolerisme social seria un sistema d’oposició a l’autoritat que explota econòmicament un nivell social o estament inferior.

Clavel-Lévêque considera que l’etiqueta “bandolerisme” s’aplicà en referència a aquells pobles que són un obstacle per al desenvolupament de l’imperialisme romà degut a que es troben habitant o controlant una zona estratègica. A més, el bandolerisme és una de les actituds que la societat romana considera com a negativa i aliena a la seva existència. D’aquesta manera, el bandolerisme “produit et justifie un ensemble de pratiques politiques de domination/coercition”⁴⁸.

En la mateixa línia, De Souza entén l’existència del bandolerisme o la pirateria com una justificació de les polítiques d’expansió territorial de Roma, és a dir, que el què les fonts denominen bandolerisme o pirateria seria en realitat una forma estereotipada de la realitat. D’aquesta forma, els suposats pirates o bandolers serien, més aviat, opositors de l’expansió romana. L’estat romà, amb la intenció de menysprear aquests opositors i amb la idea de justificar les seves intervencions militars, recorreria a l’excusa de l’existència de pirates o bandolers a la zona sobre la qual es vol dur a terme la conquesta amb la intenció, precisament, d’annexionar-se el territori en qüestió⁴⁹. De Souza afirma que dins el món clàssic la pirateria era concebuda com “an evil affliction which civilized states should oppose and suppress”⁵⁰. D’acord amb aquesta visió, les campanyes d’eliminació de la pirateria dutes a terme per Roma en la

⁴⁷ Hobsbawm, 2001: 33.

⁴⁸ Clavel-Lévêque, 1978: 27.

⁴⁹ Vegeu al respecte Clavel-Lévêque, 1978: 17-31.

⁵⁰ De Souza, 1996: 127.

Mediterrània serien una justificació d'aquestes accions de conquesta. Fins i tot, Roma es presenta amb aquestes campanyes contra la pirateria com a defensora i protectora d'estats més dèbils aliats seus, imposant la idea de que s'està combatent un enemic comú⁵¹.

El cas d'Hispania

García Bellido⁵² interpreta el bandolerisme de les societats hispanes com un fenomen amb dues fases diferenciades: en primer lloc, les bandes haurien aparegut arrel d'una dificultat eminentment econòmica lligada al problema agrari, com a conseqüència directa de la pobresa causada per la manca de terres. Aquest problema econòmic (tot i que engloba altres factors com el demogràfic, social, etc) seria, segons l'opinió de García Bellido, la causa primera, doncs, del sorgiment del bandolerisme. La segona fase comença amb l'aparició de Roma que, amb la seva actuació imperialista, incrementarà el nombre i grandària de les bandes de bandolers, les quals, a partir d'aquest moment, ja no atacaran amb l'objectiu d'aconseguir botí, sinó de destruir l'enemic romà. És a dir, el bandolerisme passaria d'un estadi econòmic (els bandolers són aquella gent que, privada de recursos, no pot subsistir sense recórrer al saqueig) a un polític (els bandolers són opositors directes del domini romà).

El bandolerisme hispà fou estudiat també per García Moreno⁵³, que l'explica a través del concepte "movimiento nativístico" (rebel·lió indígena) i el de "sociedad de frontera" que solen donar-se, com diu l'autor, entre grups indígenes de zones recentment colonitzades. El bandolerisme i la rebel·lió sorgirien segons aquest autor arrel d'una acceleració de l'administració colonial en l'establiment de nous impostos, abusos de poder, etc. García Moreno també ha defensat la hipòtesi de que, davant el conflicte armat, l'aristocràcia tribal acceptaria el poder romà a canvi de conservar la preeminència econòmica i política dins la seva societat⁵⁴. Així, les causes del bandolerisme les trobaríem

⁵¹ De Souza, 1996: 131.

⁵² García Bellido, 1986.

⁵³ García Moreno, 1988: 81-107.

⁵⁴ García Moreno, 1988: 89-92. Tot i així, aquest mateix autor defensa que seria en aquesta pròpia elit dominant d'on sorgirien els dirigents de les rebel·lions més importants contra el

sobretot en el factor econòmic (empobriment d'alguns sectors de les societats indígenes) i polític (confrontament dels interessos hispans amb els de l'administració romana).

Sayas Abengochea⁵⁵ posa també de manifest el factor agrari com a detonant de la pràctica del bandolerisme a Lusitània. Aquest autor defensa que la causa principal del bandolerisme era el repartiment desigual de la terra derivat d'una polarització del poble lusità on un estrat social havia acaparat la possessió de la terra. Així, el bandolerisme “representaba una especie de movimiento de rebeldía del sector empobrecido”⁵⁶ que veia en el fet de convertir-se en bandoler (així com també en mercenari) una sortida econòmica a la seva misèria. Aquest autor també fa èmfasi en què la intervenció de Roma no féu més que augmentar la magnitud del fenomen del bandolerisme.

Així mateix, Salinas de Frías⁵⁷ dóna un enfocament econòmic al bandolerisme lusità fent èmfasi en el desigual repartiment de la terra com a causa primigènia d'aquesta pràctica, diferenciat d'altres pobles “como los cántabros, astures, etc, habitantes de la montaña, a quienes su escasez de recursos obligaba a compensar su bajo nivel de subsistencia mediante expediciones de saqueo contra otros pueblos más ricos”⁵⁸. Així, el que provocaria els saquejos dels lusitans no seria la falta de recursos del seu territori d'hàbitat, sinó el desigual repartiment d'aquests recursos. Ara bé, aquest autor també posa de manifest que les bandes que apareixen a les fonts robant bestiar als pobles veïns necessàriament havien de posseir terres per a la pastura i estabulat d'aquest bestiar suposadament robat. Així segons el propi autor, és una contradicció posar en relació els fragments de les fonts que ens parlen de bandolers que roben bestiar⁵⁹ i aquells altres fragments que ens posen de manifest el problema de la falta de terres dins la societat lusitana⁶⁰.

poder romà en el moment en que aquest amenaçava la “supervivencia de la identidad y autonomía indígenas” (pàg. 93).

⁵⁵ Sayas Abengochea, 1989: 701-714.

⁵⁶ Sayas Abengochea, 1989: 703.

⁵⁷ Salinas de Frías, 1993: 9-36.

⁵⁸ Salinas de Frías, 1993: 24.

⁵⁹ Com per exemple Liv. XXVIII, 33, 2-3.

⁶⁰ Veure, entre d'altres, App. *Iber.* 75.

Un altre autor que ha estudiat el fenomen del bandolerisme a la zona de Lusitània ha estat Sánchez Moreno⁶¹, que ha posat de manifest que aquestes bandes de bandolers que citen les fonts serien quadrilles de camperols armats que intenten monopolitzar el control de la major riquesa d'aquella regió: el bestiar. Això no vol dir però que els homes d'aquestes "bandes" no poguessin portar un mode de vida sedentari ni que fossin elements exclosos de la societat; ben al contrari, en opinió de l'autor, integren una part important de la societat lusitana. Aquest autor analitza la societat lusitana i la pràctica del bandolerisme des d'una perspectiva on la guerra no és un element estrany i marginal de la societat, sinó que n'és una part intrínseca; en definitiva, els bandolers no són homes de les capes més baixes de la societat que, obligats per la seva misèria, es dediquen al bandidatge, sinó individus, que, sense estar marginats per la societat en la que viuen, se serveixen de la força de les armes com a font legitimadora de poder⁶².

Finalment, trobem el treball que defineixen el bandolerisme com una construcció ideològica que fa evidents certes qualitats de les poblacions no romanes amb la intenció de demostrar que són inferiors a la civilització romana. Són els treballs de Vallejo Girvés⁶³ i d'Aguilera Duran⁶⁴. Les fonts recorren "a los orígenes míticos de las gentes de Iberia y por supuesto a la fiereza, al salvajismo, a la bravura de sus gentes, en definitiva a su barbarie [...] En íntima relación con la utilización por estos autores de dichos calificativos para presentar a las gentes con las que Roma debía enfrentarse en las tierras peninsulares encontramos constantes referencias a la práctica del bandidaje"⁶⁵ i posen de manifest dos comportaments bàsics del bàrbar occidental: l'extrema bel·ligerància i el primitivisme cultural, usant els autors clàssics la part positiva o negativa de cada una d'ells segons els convingui⁶⁶.

⁶¹ Sánchez Moreno, 2006: 55-79.

⁶² Sánchez Moreno, 2006: 64-65.

⁶³ Vallejo Girvés, 1994.

⁶⁴ Aguilera Durán, 2012.

⁶⁵ Vallejo Girvés, 1994: 165.

⁶⁶ Aguilera Durán, 2012: 545.

2.3- El bandolerisme a la Hispània Republicana: una revisió.

Analitzarem a continuació tots aquells aspectes que ens poden ajudar a comprendre millor el fenomen del bandolerisme a Hispània durant el procés de conquesta de la península Ibèrica per part de Roma.

2.3.1.- Els grups de bandolers

Quant als responsables de practicar el bandolerisme, el primer que ens hem de preguntar és perquè aquesta pràctica només es donà (o així fou almenys a ulls dels romans) entre alguns pobles de la península. És evident que el poble on la presència de grups de bandolers és major és el lusità. Les referències a aquest poble practicant el bandolerisme són presents a tots els autors analitzats⁶⁷, i són molt més nombroses que els fragments que citen a altres pobles⁶⁸. Tal vegada la pràctica del bandolerisme estigui relacionada amb el grau i, sobretot, la naturalesa de l'oposició al domini romà. Així, Roma justificaria l'atac a aquell poble en base a una desqualificació directe del seu mode de vida, considerat inferior⁶⁹. Tot i així, ens hem de preguntar perquè altres pobles, com el cartaginès, tot i fer front a Roma, no són acusats a les fonts de practicar el bandolerisme. S'ha dit que les guerres no precedides d'una declaració formal són conflictes de bandolers, mentre que els veritables enemics són aquells que han declarat la guerra a Roma o viceversa⁷⁰; però, quina és la causa de que Roma declari la guerra formalment abans d'iniciar un conflicte armat contra un poble determinat (com per exemple el cartaginès) i en altres ocasions no ho faci? Lonergran diu que "the only distinction between the two [guerra i bandolerisme] is whether or not they pose a significant threat to Roman authority"⁷¹. Això explicaria perquè les tropes i comandants cartaginesos no són etiquetats com a bandolers, ja que l'amenaça fou prou seriosa, però no explica

⁶⁷ Entre molts d'altres Str. *Geografia*, III, 4, 15; App. *Iber.* 56; Diod. V, 34, 6-7 o Liv. XXXV, 1, 5-6.

⁶⁸ Dins l'obra de Livi podem trobar una única referència al poble dels Ilergetes (Liv. XXVIII, 32, 8-10) i també una al poble dels Iacetans (Liv. XXXIV, 20, 2) practicant el bandolerisme. Per altra banda, Estrabó menciona la pràctica del bandolerisme no només entre els lusitans, sinó també entre els pobles ibers (Str. *Geografia*, III, 4, 5), i també concretament entre altres pobles com els coniacs i els plentiusos (Str. *Geografia*, III, 3, 8).

⁶⁹ Veure al respecte Clavel-Lévêque, 1978: 25: "De fait le concept de brigand se définit toujours et par son opposition à tout ce qui représente les valeurs positives de Rome".

⁷⁰ Lonergran, 2010: 71, o també Grünwald, 2004: 40.

⁷¹ Lonergran, 2010: 71.

perquè els lusitans si que ho són quan són capaços de vèncer als exèrcits romans⁷².

Per altra banda, també és possible que el criteri a seguir pels autors romans a l'hora d'etiquetar un oponent militar com a bandoler sigui el tipus d'exèrcit amb el qual s'enfronta. Com hem vist abans, Grünewald defensa que el líder de guerrilla bandoler ha de comandar un exèrcit que no sigui d'infanteria pesada i que no estigui entrenat segon les tècniques bèl·liques romanes⁷³. Aquesta premissa si que podria aplicar-se al cas hispà, ja que les tàctiques bèl·liques de guerrilla eren generalment usades per determinats pobles hispans⁷⁴, mentre que els cartaginesos disposaven d'un exèrcit entrenat i basat en la infanteria pesada. En tot cas, restaria pendent investigar si l'etiqueta de "bandoler" fou aplicada regularment a un enemic mancat d'infanteria pesada⁷⁵.

Un altre factor que podria ser decisiu a l'hora de considerar un poble com un conjunt de bandolers o lladres és el seu mode de vida. Si l'estructura social i econòmica d'un col·lectiu humà és diferent al mode de vida romà (com és el cas de certes societats hispanes, on l'agricultura no té un pes majoritari, societats amb una activitat comercial limitada, etc), aquest poble podria ser susceptible de ser etiquetat com a "bandoler" per les fonts romanes. Finalment, ha de considerar-se que el criteri per a qualificar un poble com a "bandoler" tingui relació amb la seva modalitat d'hàbitat, i, especialment, amb la manca al seu territori d'un model desenvolupat de vida urbana⁷⁶, aplicant-se en paral·lel

⁷² Per exemple a App. *Iber.* 56, on Apià narra que moriren a mans dels lusitans 15.000 romans, 6.000 d'ells després de que un líder lusità obligués a l'exèrcit romà comandat per Manilius i Calpurnius Piso a fugir del camp de batalla. Per altra banda, l'afirmació de Shaw de que els bandits són aquelles persones que "not being part of Roman society even though they were claimed to be under Roman political domination" (Shaw, 1984: 42) no és del tot efectiva des del nostre punt de vista, atès que d'aquesta manera també els carteginesos (poble que els romans volien dominar, com demostren les 3 guerres púniques) no foren etiquetats pels autors romans com a bandolers.

⁷³ Grünewald, 2004: 36 i 39.

⁷⁴ Així com també combatien amb armament propi d'infanteria lleugera, com narra Estrabó: "dicen de los lusitanos que son hábiles en las emboscadas y exploraciones, vivos, llevan armamento ligero, y son expertos en las maniobras. Tienen un escudo pequeño de dos pies de diámetro, cóncavo por delante y sujeto con correas porque no lleva abrazadera ni asa, y portan además un puñal o un cuchillo. La mayoría viste cotas de lino; son raros los que las usan de mallas [...]" (Str. *Geografía*, III, 3, 6).

⁷⁵ Veure al respecte Macmullen, 1967; per al cas del bandolerisme a Judea, veure Grünewald, 2004: 91-109.

⁷⁶ Això explicaria perquè els lusitans són els més acusats de practicar el bandolerisme, ja que "un rasgo que diferencia el ámbito lusitano de otros de la Península, como el celtibérico, es la ausencia de ciudades" (Salinas de Frías, 1993: 23). Això mateix pareix indicar el fragment de Flor (Flor. I, 33,15), que diu que abans de ser general, Viriat fou bandoler, i abans d'això,

al cliché de barbàrie pròpia de zones muntanyoses i ultraperifèriques⁷⁷. Pareix a ser que, almenys en el cas d'Estrabó, vida urbana i civilització són conceptes que van units, mentre que salvatgisme, primitivisme, aïllament, bandolerisme, etc. són característiques dels pobles que no viuen en ciutats:

“Porque ni la naturaleza del país [dels íbers] puede admitir muchas ciudades por su escasez de recursos ni por su aislamiento y primitivismo, ni su modo de vida ni sus acciones, salvo los de la costa del Mar Nuestro [...]: son salvajes los que viven en aldeas, y como ellos la mayoría de los pueblos íberos, y tampoco dulcifican fácilmente las costumbres las ciudades cuando son multitud los que viven en los bosques para daño de sus vecinos”⁷⁸.

Així per exemple, els numantins, atès que habiten i defensen una ciutat, no són etiquetats a les fonts com a bandolers, mentre que altres pobles, com el lusità, que efectua incursions i es capaç de presentar batalla als romans fora de les ciutats, és acusat de practicar bandolerisme⁷⁹. Respecte al tema de les ciutats, també resulta interessant el fragment de Titus Livi que fa referència a la ciutat de Bergio, on l'autor explica com uns suposats bandolers s'havien fet amb el control de la dita ciutat i s'havien rebel·lat contra Roma⁸⁰. Això ens pot fer pensar o bé que els suposats bandolers no habitarien a cap ciutat, sinó que viurien a zones rurals, o bé que són habitants de la pròpia ciutat de Bergio, que apareixen qualificats com “bandolers” precisament per tractar-se d'un col·lectiu subversiu, un grup “fora de la llei”.

caçador. Flor lliga així una vida fora de les ciutats (com és la de les societats caçadores) amb la pràctica del bandolerisme.

⁷⁷ Str. *Geografia*, III, 3 5, diu que foren els habitants de les muntanyes els que originaren l'anarquia i provocaren que fins i tot les tribus que habitaven zones fèrtils s'haguessin de dedicar a defensar-se enlloc de cultivar les seves terres. Encara més explícit respecte a aquest punt resulta Diodor de Sicília: “se reúnen [els íbers, i sobretot els lusitans] en las dificultosas regiones montañosas y, organizándose en bandas considerables, efectúan correrías por Iberia y acumulan riquezas gracias al pillaje; y practican sin cesar este bandidaje” (Diod. V, 34, 6-7).

⁷⁸ Str. *Geografia*, III, 3, 13.

⁷⁹ Un altre fragment de Livi (Liv. XXVIII, 22, 3-4) resulta clarificador en aquest sentit. L'autor acusa a un grup d'homes de, tot i tenir la possibilitat d'habitar en una ciutat suficientment fortificada (anomenada Astapa), de sortir a l'exterior del recinte a practicar incursions degut al seu caràcter “inclinado al bandolerismo”, demostrant així que el bandolerisme és una actitud o mode de vida deslligat completament d'una vida permanent a les ciutats.

⁸⁰ Liv. XXXIV, 21, 1.

També a Apià trobem la idea de que la vida de ciutat hauria de neutralitzar la pràctica del bandolerisme: Marco Mario havia establert una tribu a una ciutat a canvi d'haver combatut a favor dels romans contra els lusitans, però aquest s'havien tornat a dedicar al bandolerisme⁸¹. Així doncs, si el bandolerisme és o pareix ser un fenomen deslligat completament de la vida a les ciutats, hauríem de pensar que el què realment els romans defineixen com a bandoler és aquell poble que s'oposa al domini romà i té un mode de vida nòmada? És possible que les fonts clàssiques equiparin nomadisme i bandolerisme com dos elements units? Pareix a ser que això no és aplicable al cas d'Hispania, com s'observa en aquest fragment d'Apià:

“bandas de salteadores hacían incursiones por Lusitania y la saqueaban. Sexto Junio Bruto fue enviado contra éstos, pero perdió la esperanza de poder perseguirlos a través de un extenso país al que circundaban ríos navegables como el Tajo, Letes, Duero y Betis. Consideraba, en efecto, que era difícil dar alcance a gentes que, como precisamente los salteadores, cambiaban de lugar con tanta rapidez, al tiempo que resultaba humillante fracasar en el intento y tampoco comportaba gloria alguna el triunfo en la empresa. Se volvió, por tanto, contra sus ciudades en espera de tomarse venganza, de proporcionar al ejército un botín abundante y de que los salteadores se disgregaran hacia sus ciudades respectivas, cuando vieran en peligro a sus hogares.”⁸²

Queda patent en aquest fragment que la capacitat de moviment d'aquestes suposades bandes de saltejadors és molt elevada; almenys és suficient com per evitar un enfrontament que no els hi convingués amb les forces romanes. Ara bé, resulta significatiu que el dirigent romà optés per atacar les ciutats amb l'esperança de desarticular així les bandes de

⁸¹ App. *Iber.* 100. Era habitual que l'administració romana intentés concentrar els pobles natius en nuclis urbans de certa magnitud per facilitar el control administratiu i militar, com diu García Moreno, 1988: 91.

⁸² App. *Iber.* 71. Un altre fragment d'Apià (App. *Iber.* 73) és fins i tot més explícit en aquest sentit, ja que defineix com a saltejadors als habitants de la ciutat de Talábriga, els quals s'havien revoltat amb freqüència contra el domini romà.

saltejadors, donant per suposat que dits saltejadors tenien, doncs, la seva residència a les ciutats de forma permanent.

2.3.2.- Líders dels bandolers

Prestem ara atenció als líders de les bandes de bandolers: primer analitzarem la figura de Viriat, que sens dubte és la que més destaca de totes, i després tractarem les referències als anomenats capitans de lladres o bandolers. Viriat, el gran líder de les tropes lusitanes contra Roma durant les anomenades guerres lusitanes (155 a. C- 139 a. C), és representat a les fonts clàssiques com el prototip establert per Hobsbawm de bandoler social⁸³. Per a aquest autor, el bandoler social té les següents característiques:

- “1) el ladrón noble inicia su carrera fuera de la ley no a causa del crimen, sino como víctima de la injusticia [...];
- 2) corrige los abusos;
- 3) roba al rico para dar al pobre;
- 4) no mata nunca si no es en defensa propia o en justa venganza;
- 5) si sobrevive, se reincorpora a su pueblo como ciudadano honrado y miembro de la comunidad. En realidad, nunca abandona su comunidad;
- 6) es ayudado, admirado y apoyado por su pueblo;
- 7) su muerte obedece única y exclusivamente a la traición [...];
- 8) es invisible y vulnerable;
- 9) no es enemigo del rey o el emperador, fuente de justicia, sino sólo de la nobleza, el clero y otros opresores locales”⁸⁴.

El retrat que ens ofereix Apià del líder lusità s'ajusta en gran mesura a aquestes característiques:

- 1) les accions de Viriat contra les tropes romanes comencen després d'haver escapat miraculosament de la trampa de Galba⁸⁵;

⁸³ Hobsbawm, 2001.

⁸⁴ Hobsbawm, 2001: 59. Aquestes característiques serien aplicables a tots els bandolers socials, tal i com els defineix Hobsbawm. El prototip de bandoler social, que engloba totes aquestes característiques, seria Robin Hood.

⁸⁵ App. *Iber.* 60, narra com Galba enganà als lusitans oferint-los un pacte segons el qual si els lusitans deposaven les armes, ell els hi repartiria terra fèrtil en propietat per treure'ls de la

- 2) intenta venjar els abusos perpetrats pels romans contra el poble lusità;
- 3) reparteix el botí obtingut dels romans de forma justa i igualitària⁸⁶;
- 4) les seves accions neixen d'una injustícia comesa pels romans;
- 5) després d'escapar de la matança de Galba, continua dins la seva comunitat i la dissuadeix de que pacti amb els romans i és elegit general⁸⁷;
- 6) és fortament admirat pels seus seguidors⁸⁸;
- 7) fou traït per tres dels seus homes: Audax, Ditalcó i Minur, els quals, subornats pels romans, assassinaren al carismàtic líder lusità mentre dormia⁸⁹;
- 8) és invulnerable en el combat tant i quan la única solució que troben els romans per vèncer-lo és subornar els seus homes perquè el traeixin;
- 9) aquesta seria la característica que menys encaixaria amb el retrat de Viriat, atès que ell és enemic de tot allò que és romà.

Aquestes característiques del bandoler social no només es donen a les fonts clàssiques en el cas del general lusità, sinó que es repeteixen, més o menys exactament, en altres casos de líders, com per exemple Bulla Felix a Itàlia durant el mandat de Severus, o Maternus a les Gàl·lies en temps de l'emperador Commodus⁹⁰. Què hi ha de realment històric i què hi ha de novel·lesc en aquests retrats arquetípics és difícil d'esbrinar. En tot cas, que s'etiqueti com bandoler a un home que es capaç d'organitzar un exèrcit i derrotar en diverses ocasions a les tropes de Roma⁹¹, no deixa de demostrar que no podem entendre el terme bandoler dins el món clàssic amb el sentit que té actualment.

Per altra banda, els altres líders del pobles hispans que apareixen vinculats a la pràctica del bandolerisme són anomenats en rares ocasions i se'ns dona una informació molt escassa sobre ells o sobre les seves activitats:

pobresa. Finalment, un cop els lusitans estigueren desarmats, Galba els traí i els feu assassinar.

⁸⁶ App. *Iber.* 75.

⁸⁷ App. *Iber.* 61 i 62.

⁸⁸ App. *Iber.* 75 diu "tuvo [Viriat] un ejército con gente de diversa procedencia sin conocer en los ocho años de esta guerra ninguna sedición, obediente siempre y absolutamente dispuesto a arrostrar los peligros, tarea ésta difícilísima y jamás conseguida fácilmente por ningún general".

⁸⁹ App. *Iber.* 74.

⁹⁰ Veure al respecte, entre d'altres Shaw, 1984: 44-52 o Grünwald, 2004: 110-136.

⁹¹ A mode d'exemple, Viriat derrotà a G. Plautius i als seus 10.000 soldats d'infanteria i 1.300 de cavalleria (App. *Iber.* 64) i també a F. Maximus Servilianus, que comandava una força d'aproximadament 18.000 infants i 1.600 genets (App. *Iber.* 67).

Ref.	Líder	Qualificatiu	Núm.d'efectius comandats	Observacions
App. <i>Iber.</i> 56	-Punicus			-Derrotà a 6.000 romans -Fou mort d'una pedrada
	-Caesaros			-Derrotà a 9.000 romans -Succeí a Punicus
App. <i>Iber.</i> 57	-Caucenus		-Almenys 15.000	-Els romans li mataren 15.000 homes
App. <i>Iber.</i> 68	-Curius -Apuleius	-Capitans de lladres	10.000	
	-Connoba	-Capità de bandolers		
App. <i>Iber.</i> 75	- Tautalos	-General		-Substituï a Viriat elegit pels seus homes
App. <i>Iber.</i> 77	- Tanginus	-Capità de bandolers		-Els romans capturaren molts dels seus homes

Excepte Viriat, tots els líders militars que apareixen a les fonts clàssiques, com per exemple Caucenus o Tanginus, estan documentats al llibre d'Àpià. Seguint l'ordre cronològic de l'obra, els primers líders que apareixen són Punicus, que fou mort en combat, i Caesaros, que el substituï com a cap de l'exèrcit lusità⁹². El següent que apareix és Caucenus, qui comandava, contemporàniament a Punicus i Caesaros, els lusitans de l'altra banda del riu Tajo⁹³. El fet de que el poble dels lusitans tingui a l'hora més d'un líder, pot significar que l'estructura de comandament de l'exèrcit és més complexa del que és habitualment en una banda de saltajedors o de simples lladres. A més, el fet de que un cop mort un comandant, com és el cas de Punicus, sigui substituït immediatament per un altre, i aquest nou cap del grup sigui capaç d'aniquilar 9000 romans⁹⁴, reforça la mateixa idea. Fins i tot quan Viriat ja té el control indiscutible dels lusitans, apareixen altres líders, tal vegada de menor rang, atès que la informació que se'n dona és molt més escassa, als quals se'ls atribueix els atributs de "capitans d'assaltants" (a Curius i Apuleius) i de "capità de bandolers" (al líder

⁹² App. *Iber.* 56.

⁹³ App. *Iber.* 57.

⁹⁴ App. *Iber.* 56.

Connoba⁹⁵). De Tautalos, qui substituï a Viriat, se'ns diu que fou elegit pel seu poble⁹⁶ i que intentà assaltar Cartago Nova, tot i que sense èxit. Finalment, Apià documenta també l'existència de Tanginus, a qui anomena també "capità de bandolers", que es dedicava a devastar la zona de Sedetània durant la guerra numantina⁹⁷. És molt poca la informació donada per Apià per extreure conclusions, però en tot cas ens hauríem de plantejar si aquests "capitans de bandolers" podrien ser una espècia de rang dins els exèrcits lusitans, amb una determinada força militar assignada⁹⁸, amb cert grau d'autonomia a l'hora de prendre decisions tàctiques, etc. El que sí que és clar, es que la capacitat d'organització de l'exèrcit lusità és major que la de un conjunt de simples grups de bandolers.

2.3.3.- Les causes del bandolerisme

Les fonts, quan en parlen, fan referència majoritàriament a causes econòmiques: la pobresa, derivada o bé de la falta de recursos o terres⁹⁹ o bé degut a l'entorn natural on viuen empeny als nadius a practicar el bandolerisme¹⁰⁰. Aquesta és una de les qüestions més analitzades per la historiografia¹⁰¹.

Ref.	Causa del bandolerisme	Actituds
Str. III, 3, 5	-Problema agrari: falta de terres	-"Ansiosos de lo ajeno"
Str. III, 3, 8	-Determinisme geogràfic	

⁹⁵ App. *Iber.* 68. Quan al possible origen dels noms d'aquests líders, vegeu García Moreno, 1988: 94 i 95.

⁹⁶ App. *Iber.* 75. És difícil d'imaginar que els líders d'un poble capaç de mobilitzar milers de guerrers sigui simplement elegit pels seus homes. Molt probablement, el tal Tautalos era el segon en la línia de comandament de l'exèrcit lusità mentre el líder era Viriat.

⁹⁷ App. *Iber.* 77.

⁹⁸ De Curius i Apuleius ens diu Apià que comandaven 10.000 homes, i de Caucenus 15.000; però no ho podem comparar amb cap altra referència, ja que de dels altres líders no se'ns especifica de quants efectius disposaven. Per al cas de Viriat, tenim la referència App. *Iber.* 67, que ens diu que comandava sobre 6.000 guerrers. Això fa pensar que la importància dels altres líders no és gens menyspreable, atès que comandaven tants o més homes que el propi Viriat.

⁹⁹ Apià és l'autor que més insisteix en aquest aspecte (Ap. *Iber.* 59, 75 i 100), tot i que també ho afirmen Estrabó (Str. *Geografia*, III, 3, 8) i Diodor de Sicília (Diod. V, 34, 6-7).

¹⁰⁰ El determinisme geogràfic com a causa del bandolerisme entre els pobles hispans és defensat per Estrabó (Str. *Geografia*, III, 3, 5): "existe en algunos pueblos una miseria derivada de los lugares y montañas donde viven, es natural que se acentúe tan extraño carácter; pero ahora, como dije, han dejado todos de luchar: pues con los que aún persistían en los bandidajes, los cántabros y sus vecinos, terminó el César Augusto".

¹⁰¹ Vegeu principalment García Bellido, 1986; Salinas de Frías, 1993: 9-36; Sánchez Moreno, 2006: 55-79 i Sayas Abengochea, 1989: 701-714.

Str. III, 4, 5	-Naturalesa, caràcter, mode de vida dels hispans	
Diod. V, 34, 6-7	-Pobresa i fortalesa física; possible prova d'iniciació	-“Efectúan correrías por Iberia, acumulando riquezas gracias al pillaje”
App. <i>Iber.</i> 59	-Pobresa, falta de recursos	
App. <i>Iber.</i> 71	-Intent d'imitar a Viriat és l'origen del bandolerisme	-Els hispans es dediquen a fer incursions per Lusitània
App. <i>Iber.</i> 75	-Falta de terres	
App. <i>Iber.</i> 100	-Pobresa	
Liv. XXVIII, 22, 3-4	-Caràcter inclinat al bandolerisme	-“Realizan incursiones en los territorios de los aliados de Roma y capturan soldados romanos, así como cantineros y mercaderes”

Les fonts, majoritàriament, consideren com a causa primordial del bandolerisme la falta de terres¹⁰², però, és aquest el motiu real del conflicte? García Bellido defensà la hipòtesi, com hem vist, de la pobresa o falta de recursos de les societats hispanes per explicar el bandolerisme d'aquests pobles, mentre que, per altra banda, Salinas de Frías la criticà defensant que el problema no era l'escassetat de recursos o terres, sinó la distribució desigual d'aquests propis recursos.

Des del nostre punt de vista, cal preguntar-nos si la falta de terres que apareix a les fonts és una causa real de la pràctica del bandolerisme o si per contra les societats hispanes no tenien necessitat de viure de conrear la terra atès que podien trobar sustent suficient en la ramaderia. Tal vegada eren els romans els que volien adaptar als hispans a un mode de vida més semblant al romà, basat en l'agricultura i no en el bestiar; així, les freqüents al·lusions a la falta de terres¹⁰³ serien una forma que tindrien els autors clàssics per explicar un fenomen que no acabaven de comprendre, o bé d'un fenomen que, essent en realitat d'oposició política, apareix així a ulls dels lectors com una pràctica motivada pel factor econòmic.

¹⁰² Respecte a aquest problema, vegeu sobretot Salinas de Frías, 1993: 9-36; Sánchez Moreno, 2006: 55-79 i Sayas Abengochea, 1989: 701-714.

¹⁰³ Per exemple Str. *Geografia* III, 3, 5, o també App. *Iber.* 75.

Per altra banda, podríem afegir també les causes antropològiques: el bandolerisme seria una actitud, un mode de vida. Això ho defensen tant Estrabó com Livi: el primer diu que “a pesar de ser prontos [els íbers] en el ataque y bandidos por su género de vida, no se atrevían sino a pequeñas empresas, no acometiendo las importantes por no poder contar con grandes ejércitos ni confederaciones”¹⁰⁴ i que estan “ansiosos de lo ajeno”¹⁰⁵ ; mentre que el segon afirma que “el carácter de sus moradores, inclinado al bandolerismo, los había llevado a realizar incursiones en el vecino territorio”¹⁰⁶. Aquestes referències amaguen, des del nostre punt de vista, un intent de menysvalorar el mode de vida de les societats hispanes. És obvi que la violència era present en els pobles hispanes: en societats on l'estructura estatal està poc desenvolupada, la violència pot servir com a font legitimadora de poder. Així, els fragments on es narra que pobles o tribus portaven a terme incursions contra els pobles veïns¹⁰⁷, com per exemple els lusitans, no serien en realitat accions de bandidatge en sí mateix, sinó razzies o atacs que permetrien als caps d'aquests pobles obtenir riqueses per ells i els seus seguidors, mantenint així el control polític de la comunitat.

En tot cas, resulta evident que els autors clàssics desconeixien el motiu real d'aquest fenomen: Estrabó defensa com a causa del bandolerisme tant la pobresa dels hispanes, com l'entorn, com el seu caràcter, però que ho faci a fragments diferents¹⁰⁸, li resta, per dir-ho així, credibilitat; diferent seria si, en un mateix fragment, hagués defensat la multicausalitat del fenomen. Per altra banda, de més difícil interpretació és el fragment de Diodor que presenta el bandolerisme com una espècia de pràctica que es dona només entre joves capaços i pobres¹⁰⁹. Possiblement pugui interpretar-se aquí que el què Diodor

¹⁰⁴ Str. *Geografia*, III, 4, 5.

¹⁰⁵ Str. *Geografia*, III, 3, 5.

¹⁰⁶ Liv. XXVIII, 22, 3-4.

¹⁰⁷ Com per exemple Liv. XXXIV, 21, 1

¹⁰⁸ Str. *Geografia*, III, 3, 5, Str. *Geografia*, III, 3, 8 i Str. *Geografia*, III, 4, 5 respectivament.

¹⁰⁹ Diod V, 34, 6-7: “Una práctica singular se da entre los iberos, y sobre todo entre los lusitanos. Los más pobres de fortuna de entre los que llegan a la flor de la edad y se distinguen por su fortaleza física y su audacia, provistos de su valor y sus armas, se reúnen en las dificultosas regiones montañosas y, organizándose en bandas considerables, efectúan correrías por Iberia y acumulan riquezas gracias al pillaje; y practican sin cesar este bandidaje”. Sayas Abengochea, 1989: 704, analitza aquest mateix fragment i afirma que és reflex d'un “dualismo económico y social entre ricos y pobres”.

vol dir és que el bandolerisme és una sortida econòmica per la gent sense recursos. Un fragment d'Apià resulta interessant a l'hora de determinar la causa del bandolerisme: aquest autor afirma que moltes bandes de saltejadors feien incursions per la zona de Lusitània amb la intenció d'emular les accions de Viriat¹¹⁰. Així doncs, si l'objectiu primordial del líder lusità era oposar-se al domini romà, com queda patent al relat d'Apià, aquesta afirmació del propi autor significa que la motivació última d'aquestes bandes de saltejadors que intentaven imitar a Viriat era també oposar-se a Roma. Oposar-se al domini romà seria, doncs, una causa de ser vist com un bandoler o saltejador a ulls dels romans.

2.3.4.- Grandària del fenomen bandoler

La grandària de les suposades "bandes" és un dels aspectes que més fa sospitar que tals bandes de lladres o bandolers no són tal cosa¹¹¹. Aquest és un dels punts on les fonts són més contradictòries. Estrabó ens diu que els pobles nadius són incapaços de formar grans exèrcits¹¹², però, per altra banda, les xifres que ens dona Apià pels exèrcits lusitans no són gens menyspreables¹¹³.

Ref.	Grandària exèrcits	Poble	Comandant
Str. III, 4, 5	- "no cuentan con grandes ejércitos ni confederaciones"	Íbers	
Diod. V, 34, 6-7	- "Bandas considerables"	-Íbers (sobretot els lusitans)	
App. Iber, 57	-9.000 infants i 500 genets	Romans	Mummius
App. Iber, 59	-4.000 homes -1.500 homes	Lusitans	
App. Iber, 64	-10.000 soldats d'infanteria i 1.300 genets romans	Romans	
App. Iber. 68	- 10.000 homes	Hispanes	Curius i Apuleius
App. Iber. 88	-4 cossos de cavalleria	Romans	

¹¹⁰ App, Iber. 71 i 73.

¹¹¹ García Bellido, 1986: 14.

¹¹² Str. Geografia, III, 4, 5.: "bandidos por su género de vida, no se atrevían sino a pequeñas empresas, no acometiendo las importantes por no poder contar con grandes ejércitos ni confederaciones". Contràriament, Diodor ens diu que les bandes eren de grandària considerable (Diod. V, 34, 6-7).

¹¹³ Luculus matà més de 4.000 lusitans (App. Iber. 59); mentre que Curius y Apuleius comandaven 10.000 homes (App. Iber. 68).

Està clar que molt probablement aquestes dades estiguin exagerades amb la intenció o bé d'enaltir els esforços romans durant la conquesta o bé d'augmentar l'interès literari de les narracions, però no deixen de ser significatives de que la capacitat de reclutament dels pobles hispans, almenys del lusità, era major que la que pugui tenir un grup de bandolers o saltejadors. També les xifres que se'ns donen sobre el número d'efectius militars que destinava Roma a combatre aquests "bandolers" demostren que el problema era de major magnitud¹¹⁴. A més, la campanya militar duta a terme per les tropes lusitanes narrada per Apià seria del tot irrealitzable per una banda de saltejadors: "Atravesaron [els lusitans] el océano junto a las columnas de Hércules y algunos hicieron incursiones por una parte de África y otros sitiaron a la ciudad de Ocilis"¹¹⁵. Travessar l'estret de Gibraltar i assetjar una ciutat d'un altre continent no és una empresa que estigui a l'abast d'una banda de saltejadors.

Complementàries a les dades sobre la grandària dels exèrcits són les referències al número de víctimes, tant d'una banda com de l'altra, atès que també ens donen una idea de la quantitat d'efectius militars que prengueren part en els combats.

Ref.	Número de víctimes
App. Iber. 56	-6.000 romans (entre ells el Questor Terentius Varro) -Punicus, morí d' una pedrada, y fou substituït per Caesaros -9.000 romans més
App. Iber. 57	-15.000 hispans - Una altra banda (no se n'especifica el nombre)
App. Iber. 59	-5500 lusitans -"Número inmenso de lusitanos son capturados"
App. Iber. 68	-10.000 hispans, més número indeterminat d'homes de Connoba.
App. Iber. 77	-Molts de presoners
Liv. XXVIII, 22, 3-4	-Una caravana molt nombrosa fou exterminada pels habitants d'Astapa
Liv. XXVIII, 34, 1-2	-3.000 hispans -1.200 romans i aliats morts -Més de 3.000 romans o aliats ferits

¹¹⁴ A mode d'exemple, Mummius s'enfrontà als lusitans amb 9.000 soldats d'infanteria i 500 genets (App. Iber. 57) i Gaius Plaucius amb 10.000 soldats d'infanteria i 1.300 genets (App. Iber. 64).

¹¹⁵ App. Iber. 57.

Aquestes xifres són sempre problemàtiques, i han de ser acceptades només de forma orientativa, atès que és difícil de creure que els autors de les fonts tinguessin un coneixement acurat d'aquestes dades. A més, el fet de que sempre siguin nombres redons fa sospitar que el recompte és més aviat inexacte. Entre Punicus i Caesaros causaren 15.000 baixes als exèrcits de Roma¹¹⁶ i Mummius matà també 15.000 lusitans¹¹⁷. Livi ofereix unes dades una mica més baixes: 3.000 hispans capturats o morts, 1.200 romans morts i més de 3.000 ferits¹¹⁸. Altres vegades les fonts parlen de les víctimes d'un conflicte sense concretar-ne un número, ni tan sols aproximat, però sovint intenten magnificar-ne la grandària amb expressions del tipus "capturó [Lúculus] un número inmenso de ellos [de lusitans]"¹¹⁹, "tomó [Pompei] muchos prisioneros"¹²⁰ o "habían exterminado [els habitants d'Astapa] a una caravana muy numerosa"¹²¹. Aquesta forma de narrar els fets suggereix, en efecte, que el coneixement que es tenia moltes vegades sobre els efectius militars per part dels autors clàssics era força limitat, i que l'intent per magnificar-ne la grandària és evident, però ens permet reconèixer, novament, que ens trobem davant efectius quantitativament notables.

2.3.5.- Accions o actituds dels bandolers

Pel que fa a les accions que duen a terme els hispans segons les fonts, així com els qualificatius que en elles se'ls hi apliquen¹²², la gran majoria són de caire negatiu.

Aquests són els qualificatius pejoratius que apareixen als fragments on es menciona la pràctica del bandolerisme:

Ref.	Accions o actituds dels pobles hispans	Qualificatius
Str. III, 3, 5	- "Ansiosos de lo ajeno"	- Bandits - "Montañeses provocadores de anarquía"
Str. III, 3, 8	- Ferocitat i salvatjisme - "Andan guerreando"	- "extraño carácter"

¹¹⁶ App. *Iber.* 56. Entre ells, el questor Terentius Varro.

¹¹⁷ App. *Iber.* 57.

¹¹⁸ Liv. XXVIII, 34, 1-2.

¹¹⁹ App. *Iber.* 59.

¹²⁰ App. *Iber.* 77.

¹²¹ Liv. XXVIII, 22, 3-4.

¹²² Per a més informació sobre aquest tema, sobretot a altres parts del món romà, vegeu Dubuisson, 1985: 82-98.

Str. III, 4, 5		-Bandit Viriat -íbers: "son prontos al ataque y bandidos por su género de vida"
Str. III, 4, 15	-Vida de banditatge	-tots els hispans són peltastas
Diod. V, 34, 6-7		-“llenos de altivez”
App. Iber. 56		Bàrbars
App. Iber. 57		Bàrbars
App. Iber. 68		-Curius i Apuleius, capitans de lladres -Connoba, capità de bandolers
App. Iber. 73	-La ciutat de Talàbriga es revolta contínuament.	
App. Iber. 77		-Tanginus, capità de bandolers -Arrogància dels bandits
App. Iber. 100		- “Tribus mezcladas con los celtíberos”
Liv. XXXIV, 20, 2		-Iacetans: “pueblo remoto y salvaje; fiereza natural”
Liv. XXXIV, 21, 1	-Els habitants de Bergio, segons el cap de la ciutat, no es sublevaren contra Roma, sinó que uns bandits havien pres el control de la ciutat.	-“Bergio refugio de salteadores. De aquí partían las incursiones sobre territorio ya pacificado”
Liv. XXVIII, 32, 8-10		-Ilergetes: “se trataba de bandoleros y jefes de bandoleros”
Liv. XXVIII, 33, 2-3		Bàrbars

Estrabó en destaca tant el seu salvatgisme i ferocitat, així com el seu estrany caràcter¹²³. Dels que viuen a les zones muntanyoses diu a més que estaven “ansiosos de lo ajeno”¹²⁴. A tot això Diodor de Sicília hi afegeix que eren molt altius¹²⁵. També es comú entre els autors clàssics tractar-los simplement de bàrbars¹²⁶ i als seus dirigents de capitans de lladres o bandolers¹²⁷. La gran majoria dels qualificatius que Apià atribueix als hispans són també negatius: a mode d'exemple, ens diu que es dediquen a devastar el territori i a fer incursions¹²⁸ i que rompen els pactes que havien signat amb els romans¹²⁹.

¹²³ Str. *Geografia*, III, 3, 8.

¹²⁴ Str. *Geografia*, III, 3, 5.

¹²⁵ Diod. V, 34, 6-7.

¹²⁶ App. *Iber.* 57; App. *Iber.* 56; o també Liv. XXVIII, 33, 2-3.

¹²⁷ App. *Iber.* 68 i App. *Iber.* 77.

¹²⁸ Per exemple a App. *Iber.* 56, 57, 59, 71, 73 i 77. El mateix afirma Livi a varis fragments de la seva obra, com per exemple Liv. XXXIV, 20, 2, Liv. XXXV, 1, 5-6 o Liv. XXVIII, 22, 3-4.

¹²⁹ App. *Iber.* 59.

Igual que Diodor, Apià en recalca, en un fragment, la seva arrogància: ens diu dels homes de Tanginus, els quals havien estat fet presoners, que “la arrogancia de estos bandidos era tan grande, que ninguno soportó la esclavitud, sino que unos se dieron muerte a sí mismos, otros mataron a sus compradores y otros perforaron las naves durante la travesía”¹³⁰. Tant aquest fragment d’Apià com el de Diodor de Sicília fan pensar que el fet de que els suposats bandolers s’oposin al domini romà és vist pels autors clàssics com una actitud arrogant i altiva. És una mica sospitós que s’adjudiqui a unes bandes de bandolers aquests qualificatius. Pensem que podria ser que els autors clàssics rebaixessin els exèrcits que s’oposen directament al domini romà a la categoria de “bandolers”, no només per justificar l’expansionisme romà, sinó per menysprear directament la forma d’oposició dels hispans al domini de Roma, atès que també podem documentar fragments on les tècniques bèl·liques i els exèrcits dels pobles hispans són menysvalorats: Estrabó ens diu que no compten amb grans exèrcits ni confederacions¹³¹; Livi és encara més explícit:

“Más que los ilergetes, por Hércules, le preocupaba Magón, que había huido con unas pocas naves a una isla rodeada por el Océano más allá de los límites del mundo, y es que en este caso se trataba de un general cartaginés y de una guarnición púnica, por pequeña que fuese, mientras que en el otro se trataba de bandoleros y jefes de bandoleros, que si bien para devastar los campos de sus vecinos, quemar las casas y robar el ganado tenían alguna fuerza, en el campo de combate en una batalla en regla no tenían ninguna; lucharían confiando más en la rapidez para huir que en las armas”¹³².

També Apià menysprea la força militar dels hispans, atès que “resultaba humillante fracasar en el intento [de perseguir les bandes de saltejadors] y

¹³⁰ App. *Iber.* 77.

¹³¹ Str. *Geografia*, III, 4, 5.

¹³² Liv. XXVIII, 32, 8-10.

tampoco comportaba gloria alguna el triunfo en la empresa”¹³³. De totes formes, aquesta apreciació entra en clara contradicció amb un altre fragment del propi Apità, on se’ns diu que Mummius, després de derrotar les tropes lusitanes que es dedicaven al saqueig, rebé el Triomf a Roma¹³⁴. És obvi pensar que no se li hauria donat el Triomf per dur a terme una empresa que tenia escàs valor. I si tal acció era mereixedora realment de rebre el Triomf, hauríem de preguntar-nos perquè en la resta dels casos on les tropes romanes vencen als suposats saltejadors o bandolers hispans, no es retribueix l’èxit d’igual manera.

Pel que fa als qualificatius de caire positiu, no cal dir que són molt menors en nombre que els negatius:

Ref.	Qualificatiu positiu
Diod. V, 34, 6-7	-“extremadamente ágiles y rápidos” -fortalesa física i audàcia.
App. <i>Iber.</i> 64	-“Valentía, falta de temor de Viriato”
App. <i>Iber.</i> 65	-Valentia de Viriat
Flor. I, 33,15	-Viriat: “hombre de sutilísima sagacidad”

Les qualitats positives que podem documentar sobre els hispans s’atribueixen quasi sempre al líder Viriat: d’ell se’ns diu que era valent¹³⁵ i un home sàgac¹³⁶. Diodor de Sicília és l’únic autor que generalitza a l’hora aplicar un adjectiu positiu als pobles hispans, dient que eren àgils, ràpids, audaços i forts¹³⁷.

2.3.6.- La repressió penal del bandidatge

La informació que hem pogut obtenir de les fonts sobre els càstigs aplicats contra individus acussats d’haver realitzat activitats lligades al bandolerisme és la següent:

¹³³ App. *Iber.* 71.

¹³⁴ App. *Iber.* 57.

¹³⁵ App. *Iber.* 64 i 65.

¹³⁶ Flor. I, 33,15.

¹³⁷ Diod. V, 34, 6-7.

Ref.	Càstig
App. <i>Iber.</i> 68	-500 hispans decapitats i 9.500 venuts com a esclaus -Connoba es rendí i fou perdonat, però tallaren les mans a tots els seus homes.
App. <i>Iber.</i> 75	-Rendició i tracte com a poble sotmès; desarmament de l'exèrcit hispà
App. <i>Iber.</i> 77	-Desarmament dels habitants de Malia i presa d'hostatges -Homes de Tanginus són esclavitzats.
Liv. XXXIV, 21, 1	-Els bandits de Bergio són executats

Quant als càstigs aplicats als bandolers, podem dir que són força variats: des de la venda com esclaus fins a la pena capital, passant per l'amputació de les mans.

Venda

El càstig menys dur que podem documentar a les fonts a causa del bandolerisme fou l' aplicat als homes de Tautalos, els quals es rendiren i foren simplement desarmats¹³⁸. Els homes de Tanginus no dugueren tanta sort, atès que foren fets presoners i convertits en esclaus¹³⁹. La venda d'esclaus reportava als romans no només un benefici econòmic, sinó que, òbviament, evitava que els homes capturats tornassin a revoltar-se, a l'hora que servia d'advertència a qualsevol altre que en tingués intenció.

Amputació de les mans

Una altra mesura per castigar la pràctica del bandoleirisme fou l'amputació de les mans. Connoba, el capità de bandolers, fou perdonat de tots els seus crims, tot i que als seus homes els hi tallaren les mans¹⁴⁰. El fet de tallar les mans als guerrers enemics té, com diu García Riaza, un triple objectiu: "control sobre poblaciones indígenas itinerantes, grupos escasamente estructurados, dedicados por lo general al saqueo; sujeción inmediata de comunidades con base protorubana (o sectores de éstas) en casos de grave tensión militar; i afirmación de la disciplina y seguridad del propio ejército romano (aplicación contra desertores, tráfugas y espías)".¹⁴¹ En el cas dels homes de Connoba,

¹³⁸ App. *Iber.* 75.

¹³⁹ App. *Iber.* 77.

¹⁴⁰ App. *Iber.* 68.

¹⁴¹ García Riaza, 2002: 230. Pel que fa a la violència dins el món romà, vegeu Bravo Gonzalo i González Salinero (editors), 2007.

pareix evident que el què els romans volien era evitar la possibilitat d'una posterior revolta.

Pena de mort

Quant a la pena capital aplicada a bandolers, l'única referència que en tenim a les fonts clàssiques per al cas d'Hispania és la de Livi, que ens diu que els bandits de la ciutat (dels quals no se'n menciona el nom de cap) foren executats¹⁴². Això fa que l'afirmació de Shaw de que "crimes that were habitually associated with banditry (for example, cattle rustling) automatically incurred the most savage penalties (capital punishment, condemnation to the mines) [...] Well known bandits were to be executed"¹⁴³, no sigui aplicable al cas hispà, atès que la pena de mort no és una mesura que s'apliqui sistemàticament per evitar la pràctica del bandolerisme.

Aquesta divergència en els càstigs aplicats als bandolers pot fer-nos pensar que l'actuació dels romans a l'hora d'aplicar aquests càstigs està marcada per alguns factors que no coneixem, com podrien ser el grau d'amenaça de cada situació, o la disposició d'un o altre dirigent romà a ser més o menys benivolent amb els hispans. En tot cas, és evident que els romans no tenien una mesura, per dir-ho així, establerta a l'hora de castigar el bandolerisme per evitar-ne la reaparició.

¹⁴² Liv. XXXIV, 21, 1.

¹⁴³ Shaw, 1984: 20-21.

3.- COMPROVACIÓ D'HIPÒTESIS I CONCLUSIONS.

Una vegada realitzat aquest estudi sobre el bandolerisme a la Hispània republicana, analitzarem ara una per una les hipòtesis exposades al principi del treball i extraurem un conjunt de conclusions al respecte.

HIPÒTESI 1: *Les referències al bandolerisme en les fonts clàssiques no han de ser enteses, necessàriament, amb la literalitat de l'accepció contemporània del terme.*

No sempre que trobem una referència al bandolerisme a les fonts clàssiques la podem entendre amb el sentit general que té actualment aquesta paraula (individu que fuig de la justícia i es dedica a assaltar i a robar als vianants, majoritàriament en zones rurals)¹⁴⁴. Resulta evident que, en ocasions, i per el cas que nosaltres estudiem, el que apareix a ulls dels autors clàssics com a bandolerisme és en realitat un fenomen diferent (probablement d'oposició política al domini romà). Això ho demostra no només el nombre d'efectius capaços de mobilitzar aquests suposats bandolers, sinó també el fet que en els propis fragment on se cita aquesta pràctica els autors desqualifiquin o menysvalorin els pobles hispans, ja sigui per les seves costums, pel seu mode de vida o per la seva forma de combatre. Es verifica la hipòtesi.

HIPÒTESI 2: *El fenomen del bandolerisme pot correspondre a realitats econòmiques i socials heterogènies.*

Quan un poble o societat apareixen lligats al fenomen del bandolerisme a les fonts no té perquè ser per la mateixa causa. El fet de que els romans vegin a un altre poble com a bandolers pot ser per diferents motius: que l'altra societat tingui una estructura econòmica diferent (amb una major importància de la ramaderia que de l'agricultura, com és el cas de les societats hispanes), que sigui capaç d'articular una oposició militar rellevant (com per exemple els lusitans), o que portin un mode de vida nòmada o eminentment rural (seria el cas del habitants d'una ciutat propera a Colenda, assentats allà pels romans de forma definitiva). Es verifica la hipòtesi.

¹⁴⁴ Veure nota núm. 5.

HIPÒTESI 3: El binomi “nomadisme-bandolersime” no és sempre operatiu en la descripció de la realitat hispana.

L'estudi exhaustiu de la documentació literària ens ha permès concloure que no existeix una relació directa entre mode de vida nòmada i l'aplicació per part romana del terme "bandoler". Com hem vist, el general romà Junius Brutus, incapaç de provocar un enfrontament directe amb els bandolers, atacà les seves ciutats amb la intenció de fer-los tornar en veure la seva residència amenaçada. Així mateix, és difícil de creure que un poble com el lusità, el qual es tracta sovint, com hem vist, de bandoler, pugui ser capaç d'organitzar exèrcits de milers d'homes portant un mode de vida completament nòmada. Es verifica la hipòtesi.

HIPÒTESI 4: L'aplicació del terme bandoler a les fonts antigues pot correspondre no tant a criteris descriptius com a l'intent de justificar ideològicament la conquesta i, per tant, l'imperialisme de l'estat romà.

Si les fonts apliquen el terme bandoler per definir grups d'homes que en realitat no ho són, hem de preguntar-nos per quin motiu ho fan. Pareix a ser que l'etiqueta “bandoler”, com molts dels altres qualificatius que hem documentat, serviren a l'estat romà per justificar les seves polítiques imperialistes d'expansió territorial (el mateix fenomen es donà a les Illes Baleas, atès que els seus habitants foren acusats de practicar la pirateria, fet que provocà la intervenció militar de Roma). Això fou una pràctica comú dins el món romà: com hem vist, el mateix fet es donà a molts altres territoris on els exèrcits romans entraren en conflicte amb altres societats. Es verifica la hipòtesi.

HIPÒTESI 5: Les referències al bandolerisme poden ocultar fenòmens de revolta militar de major magnitud, amb models organitzatius més complexos que els referits en la documentació literària.

Les dades que apareixen a les fonts en referència a la grandària de les suposades bandes de lladres o bandolers són realment contradictòries amb el número d'individus que formen una banda d'assaltants. Tot i que molt probablement les xifres que documentam són exagerades (bé per fer el relat

més interessant, bé per magnificar les dificultats i èxits dels exèrcits romans), els bandolers, generalment, actuen en grups molt reduïts, no en grups que es compten per milers d'homes. Així, aquestes suposades bandes serien en realitat exèrcits reclutats amb l'objectiu de combatre les legions romanes. La capacitat d'organitzar exèrcits d'aquestes magnituds ens fa pensar que més que davant bandes de lladres, ens trobem en realitat davant societats suficientment organitzades com per reclutar i comandar diversos exèrcits de varis milers d'homes alhora. També la cadena de comandament que pareix a ser que mostren les fonts seria més complexa que la d'una simple banda d'homes armats que assalten viants desprevinguts. Així mateix, les aliances militars entre diferents pobles hispans són una prova de que l'oposició al domini romà fou alguna cosa més que atacs o escaramusses pròpies de grups de bandolers. Es verifica la hipòtesi.

En definitiva, quan estudiem el bandolerisme al món antic, ens trobam davant una realitat molt complexa, que s'ha d'abordar de forma interdisciplinària i que ha d'estudiar-se des d'una perspectiva àmplia, en la que les dades de la península ibèrica es contrastin amb les de la resta dels territoris sotmesos a Roma o a la seva influència.

L'aplicació de l'etiqueta de bandolers permet a l'estat romà no només justificar el seu expansionisme, intervencionisme i annexió de territori estranger, sinó també dur a terme impunement accions de represió violenta contra la població, assegurant així el control de potencials poblacions subversives. A més, el bandolerisme és també una eina de gestió de la imatge de l'enemic (és a dir, de propaganda) no només durant la lluita, sinó també de gestió de la memòria de l'opositor (a les fonts, etc), en mans de la potència vencedora.

La reflexió final al respecte de tot allò que s'ha dit al llarg d'aquest Treball Final de Màster és que l'historiador ha de ser molt prudent a l'hora d'estudiar el món romà, no només perquè les fonts que ens han arribat són incompletes, sinó també perquè darrere del què està escrit, pot trobar-se, sovint, un significat diferent del què expressen literalment les paraules.

4.- FONTS I BIBLIOGRAFIA

Fonts

- Apià: *Historia Romana*
- Titus Livi: *Historia de Roma*
- Diodor de Sicília: *Biblioteca Històrica*
- Estrabó: III libre de *Geografia*.
- Flor: *Epítom a la Història de Titus Livi*

Bibliografia

- AGUILERA DURÁN, Tomás (2012): "Una visión historiográfica alternativa: la deconstrucción del estereotipo del bárbaro prerromano", *Antesteria*, 1, págs. 543-555.
- ARRAYÁS MORALES, Isaías (2010): "Bandidaje y piratería en la Anatolia meridional. Definición y circunstancias en el marco de las guerras mitridáticas", *SHHA*, 28, págs. 31-55.
- BLUMELL, Lincoln H. (2008): "Beware of the bandits! The Perils of Land Travel in the Roman Empire", *International Journal of travel and travel writing*, 8.1, págs. 1-20.
- BRAVO, Gonzalo i GONZÁLEZ SALINERO, Raúl editors (2007): *Formas y usos de la violencia en el mundo romano*, Madrid.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, Monique (1978): "Brigandage et piraterie: représentations idéologiques et pratiques impérialistes au dernier siècle de la République", *DHA*, 4, págs. 17-31.
- DE SOUZA, Philip (1999): *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
 - (1996): "They are enemies of all mankind: justifying Roman imperialism in the Late Republic", *Leicester Archaeology Monographs*, 3.págs. 125-133.
- DUBUISSON, Michel (1985): "La vision romaine de l'étranger. Stéréotypes, idéologie et mentalités", *Cahiers de Clio*, 81, págs. 82-98.
- GARCÍA BELLIDO, Antonio (1945): "Bandas y guerrillas en la luchas con Roma", dins *Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua*, Madrid, págs. 13-60
- GARCÍA MORENO, Luís A. (1988) "Hispaniae Tumultus. Rebelión y violencia indígena en la España romana de época republicana", *Polis*, 1, págs. 81-107.

- (1987): "Presupuestos ideológicos de la actuación de Roma durante el proceso de la conquista de Hispania", *Gerion*, 5, págs. 211-243
- GARCÍA RIAZA, Enrique (en premsa): "El tratamiento de los piratas en el *ius belli* romano-republicano", dins *I Congreso Internacional: Piratería y seguridad marítima en el Mediterráneo Occidental y la Península Ibérica durante la Antigüedad. Departamento de Historia Antigua, Departamento de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Sevilla, Sevilla, 27-28 octubre 2011*.
- (2002): *Celtíberos y lusitanos frente a Roma: diplomacia y derecho de guerra*, Universidad del País Vasco, Vitoria-Gasteiz.
- GRÜNEWALD, Thomas (2004): *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality*, London.
- HOBSBAWM, Eric (2001): *Bandidos*, Barcelona.
- LONERGRAN, Brady B. (2010): "Roman Banditry: Scorning Senatorial Skullduggery in Sallust", *Penn History Review*, págs. 70-94
- MACMULLEN, Ramsay (1967): *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest and Alienation in the Empire*, London.
- NORTH, John A. (1981): "The development of Roman Imperialism", *JRS*, 71, págs. 1-9.
- SALINAS DE FRÍAS, Manuel (1993): "Problemática social y economía del mundo indígena lusitano", dins *El proceso histórico de la Lusitania oriental en época prerromana y romana, Cuadernos Emeritenses*, 7, págs. 9-36
- SÁNCHEZ MORENO, Eduardo (2006): "Ex pastore latro, ex latrone dux... Medioambiente, guerra y poder en el occidente de Iberia", *War and territory in the Roman World, British Archaeological Reports*, Oxford, págs. 55-79.
- SAYAS ABENGOCHEA, Juan José (1989): "El bandolerismo lusitano y la falta de tierras", *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 4, págs. 701-714.
- SHAW, Brent D. (1984): "Bandits in the Roman Empire", *Past & Present*, 105, págs. 3-52.
- VALLEJO GIRVÉS, Margarita (1994): "El recurso de Roma al bandidaje hispano", *Espacio, tiempo y forma, Serie II, Hª Antigua*, 7, págs. 165-173.

5.- ÍNDEX ANALÍTIC

- Àfrica: 4; 47.
- Aguilera Durán, Tomás: 35; 35 nn. 64 i 66.
- Anatòlia: 7.
- Apià: 17; 29 n. 32; 37 n. 72; 39; 39 n. 82; 40; 42; 43; 43 nn. 98 i 99; 46; 47; 49; 50; 51.
- Apuleius: 26; 42; 43 n. 98; 46; 46 n. 113; 49.
- Aràbia: 4.
- Arrayás Morales, Isaías: 7; 7 n. 9; 28 nn. 26, 28, 29 i 31.
- Artemidor: 16.
- Àsia: 4.
- Àsia Menor: 7.
- August: 17; 18; 19; 26; 43 n. 100.
- Blumell, Lincoln: 6; 6 n. 6; 7 n. 7; 31; 31 n. 46.
- botí: 9; 20; 21; 22; 23; 24; 27; 33; 39; 41.
- Caesaros: 26; 42; 47; 48.
- càstig: 5; 13; 17; 26; 27; 51; 52; 53.
- Catilina: 6.
- Caucenus: 26; 42; 43 n. 98.
- Celtibèria: 16; 20; 26.
- Cilícia: 4.
- ciutat: 17; 26; 27; 38; 38 n. 76 i 79; 39; 39 n. 82; 40; 47; 49; 53; 55; 56.
- Clavel-Lévêque, Monique: 5; 5 n. 3; 32; 32 n. 48 i 49; 36 n. 69.
- Connoba: 26; 42; 43; 47; 49; 52.
- Creta: 7; 16.
- Curius: 26; 42; 43 n. 98; 46; 46 n. 113; 49.
- De Souza, Philip: 7; 7 n. 8 i 10; 28; 28 nn. 26, 27, 28 i 30; 32; 32 n. 50; 33 n. 51.
- Diodor de Sicília: 16; 38 n. 77; 43 n. 99; 45; 46 n. 112; 49; 50; 51.
- Dubuisson, Michel: 48 n. 122.
- Egipte: 4.
- Estrabó: 16; 17; 18 n. 25; 36 n. 68; 37 n. 74; 38; 43 nn. 99 i 100; 45; 46; 49; 50.
- exèrcit: 4; 5; 6; 7; 8; 13; 26; 27; 30; 31; 37; 37 n. 72; 41; 42; 43; 43 n. 96; 46; 47; 48; 50; 52; 56; 57.
- Felix, Bulla: 5. 6; 41.
- Flor: 17; 37-38 n. 76.
- Gàl·lia: 16; 41.
- García Bellido: 8; 8 n. 14; 33; 33 n. 52; 43 n. 101; 44; 46 n. 111.
- García Moreno, Luís: 9; 9 n. 17 i 18; 10; 10 n. 22; 33; 33 nn. 53 i 54; 39 n. 81; 43 n. 95.
- García Riaza, Enrique: 29 n. 33; 52; 52 n. 141.
- Germània: 4.
- Grünewald, Thomas: 5; 5 n. 4; 6; 30; 30 nn. 35, 36, 37 i 38; 36 n. 70; 37; 37 nn. 73 i 75; 41 n. 90.
- guerra: 4; 5; 9; 10; 18; 20; 21; 22; 23; 27; 30; 35; 36; 40; 41 n. 88; 43.
- guerrilla: 6; 27; 30; 37.
- Hispània: 4; 7; 8; 9; 9 n. 17; 10; 12; 16; 17; 18; 28; 33; 36; 39; 53; 55.

- Hobsbawm, Eric: 8; 8 n. 13; 32; 32 n. 47; 40; 40 nn. 83 i 84.
- Illes Balears: 1; 7; 16.
- Isàuria: 4.
- Judea: 6; 37 n. 75.
- Jugurta (guerra de): 8.
- Junius Brutus, Sextus: 27; 56; 22; 39.
- latro (i derivats): 4; 5; 6; 9; 11; 12; 13; 25; 27; 28; 29; 30.
- líder: 6; 30; 32; 37; 37 n. 72; 40; 41; 42; 43; 43 nn. 95, 96 i 98; 46; 51.
- Ligúria: 16.
- Livi, Titus: 17; 36 n. 68; 38; 38 n. 79; 45; 48; 49 n. 128; 50; 53.
- lluita de classes: 5.
- Luculus: 26; 46 n. 113.
- Lusitània: 9; 26; 34; 35; 44; 46.
- Lonergran, Brady: 8; 8 n. 12; 30; 30 n. 39; 31; 31 n. 40; 36; 36 nn. 70 i 71.
- Malta: 16.
- Maternus, Julius: 5; 6; 41.
- MacMullen, Ramsay: 4; 4 n. 1; 30; 30 n. 34; 37 n. 75.
- Midriàtiques (guerres): 7.
- Mummis: 26; 46; 47 n. 114; 48; 51.
- nomadisme: 11; 39; 56.
- North, John: 7; 7 n. 11.
- Península Ibèrica: 9; 10; 12; 16; 36; 57.
- Polibi: 16.
- Posidoni: 16.
- Punicus: 26; 42; 47; 48.
- Rodes: 16.
- Salinas de Frías, Manuel: 8; 9 n. 15; 34; 34 n. 57 i 58; 37 n. 76; 43 n. 101; 44; 44 n. 102.
- Sallust: 8
- Sánchez Moreno, Eduardo: 9; 9 n. 19; 35; 35 n. 61 i 62; 43 n. 101; 44 n. 102.
- Sardenya: 16.
- Sayas Abengochea, Juan José: 9; 9 n. 16; 34; 34 nn. 55 i 56; 43 n. 101; 44 n. 102; 45 n. 109.
- Sedetània: 22; 27; 43.
- Shaw, Brent: 4; 4 n. 2; 5; 31; 31 nn. 41, 42, 43, 44 i 45; 37 n. 72; 41 n. 90; 53; 53 n. 143.
- Tacfarinas: 6.
- Tanginus: 27; 42; 43; 49; 50; 52.
- Tautalos: 27; 42; 43; 43 n. 96; 52.
- terminologia: 7; 12; 16; 28.
- Turdetània: 16.
- Vallejo Girvés, Margarita: 10; 10 nn. 20 i 21; 35; 36 nn. 63 i 65.
- Viriat: 6; 19; 21; 22; 25; 26; 27; 37 n. 76; 40; 41; 41 nn. 88 i 91; 42; 43; 43 nn. 96 i 98; 44; 46; 49; 51.